سەدیق دەمەلووجی ژیاننامە و رێبازا وی د نڤێسینا مێژوویێدا (١٨٨٠-١٩٥٨)

بەردل عەبدولفەتاح عەلی
بەشی مێژوو/ فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان
زانکۆی زاخۆ
bardilabdulfattah87@gmail.com

پ. د. شێرزاد زەکەریا محەمەد
بەشی مێژوو/ کۆلیژی پەروەردە
زانکۆی زاخۆ
sherzad.mohamad@uoz.edu.krd

تێبینی: ئەڤ ڤەکۆلینە پشکەکە ژ نامەیا ماستەرێ لژێر ناڤونیشان (سەدیق دەمەلووجی ١٨٨٠-١٩٥٨ خواندنەك د ژیان و نڤیسینێن وی یێن مێژوویێدا)

پوختە

توێژەر و ڕووناکبیر و کارگێڕ سەدیق ئەلدەمەلووجی یەکێکە لەو نووسەرە گەورانەی خزمەتێکی باشی مێژووی عێراقی بەگشتی و مێژووی کورد و کوردستان بە شێوەیەکی تایبەتی کردووە، نووسینە مێژووییەکانی بایەخێکی گەورەی هەیە، بەو پێیەی هاوسەردەمی ئەو ڕووداوە مێژووییانەیە کە لەبارەیانەوە نووسیوە، لەبەر ئەوەی نووسینەکانی لەبارەی کوردەوەیە، ئەوا خەڵکانی نەتەوەپەرستی عەرەبی نابابەتی تووڕە کردووە" بۆیە خۆی و نووسینەکانی توێژینەوەیان لەبارەیەوە نەکراوە، هەر ئەوەش یەکێك لەو هۆیانە بوو لەبارەی خۆی و ڕێبازی لە نووسینی مێژوودا بنووسین.

ئەو توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ توێژینەوە لە سەربردەی ژیانی ئەلدەمەلووجی، کارگێڕ و نووسەر و ڕۆژنامەنووس و مێژوونووس، لەگەڵ هەڵوێستی لە هەمبەر دەوڵەتی عوسمانی و دوماهیش داگیرکاری بەریتانی بۆ عێراق، بە پاڵپشتی گرنگترین نووسراوە مێژووییەکانی، لەگەڵ لەسەر بایەخی و لەسەر بیروبۆچوون و ئەو لێکدانەوانەی کە لە ئێستادا خراونەتەڕوو.

پەیڤێن سەرەکی: سەدیق دەمەلووجی، کورد، ئێزیدی، عوسمانی، بەهدینان.

پێشەکی

مێژوونڤیس و رەوشەنبیرێ عەرەب یێ عیراقی، سەدیق سەعید عەبدولرەحمان دەمەلووجی وەك ئێك ژ کەسایەتیێن دیار دهێتە هژمارتن، یێن کو خزمەتەکا زۆر پێشکێشی مێژوویا عیراقێ ب ئاوایەکێ گشتی و مێژوویا کوردی ب تایبەتی کری. ئەڤ ڤەکۆلینە یا تایبەتە ب ژیاننامەیا سەدیق دەمەلووجی و رێبازا وی یا نڤێسینا مێژوویێ، نڤێسینێن ناڤبری گرنگیەکا مەزن هەیە، ژبەرکو ئەو هەڤچەرخێ زۆربەی ئەوان رویدانێن مێژوویی بوویە ئەوێن د نڤێسینێن خۆدا باس کرین، هەروەسا نڤێسینێن وی پێزانینێن گرنگ و دەگمەن ل دۆر مێژوویا کوردی و ژیانا وان یا جڤاکی ل دەڤەرا بەهدینان ب خۆڤە دگریت، ژلایەکی دیڤە دەمەلووجی د نڤێسینێن خۆدا باس ل کێشەیێن گرنگ یێن گرێدای کوردێن ئێزدی و هۆزێن کوردی کریە، دیسان د ئەڤێ ڤەکولینێدا دێ دیاربیت کا چەوا دەمەلووجی هەولدایە راستیێن مێژوویی دیار بکەت، هەروەسا راستییا ئەوان پێزانینێن خەلکی باوەری پێ ئینای دێ دیاربیت، کو گەلەك ژ ئەوان نە راستن.

ئەڤ ڤەکۆلینە ئەوا لژێر ناڤ و نیشانێ "سەدیق دەمەلووجی (١٨٨٠- ١٩٥٨) ژیاننامە و رێبازا وی د نڤێسینا مێژوویێدا" ل سەر چوار تەوەران هاتیە دابەشکرن: تەوەرێ ئێکێ بۆ ژیاننامە و مالباتا سەدیق دەمەلووجی و گرنگترین پۆستێن وی یێن کارگێری تا سالا ١٩٢٧ هاتیە تەرخانکرن، تەوەرێ دووێ باس ل بەرهەمێن سەدیق دەمەلووجی یێن چاپکری دکەت، کو ژ چوار پەرتووکان پێکدهێتن، دوو ژوان ل دۆر کوردان هاتینە نڤێسین ب ناڤێ (امارة بهدينان الكردية او امارة العمادية) و (اليزيدية)، زێدەباری هەردوو پەرتووکێن دیتر لژێر ناڤێ (مدحت پاشا) و (الانقاض). دیسان تەوەرێ سیێ بۆ رێبازا سەدیق دەمەلووجی د نڤێسینا مێژوویێدا هاتیە تەرخانکرن، تەوەرێ چوارێ و دویماهیێ باس ل دیتن و بۆچوونێن نڤێسکار و مێژوونڤێسان ل دۆر دەمەلووجی و رێبازا وی یا مێژوونڤێسینێ دکەت، و ل دویماهیێ ژی ئەنجامێن ڤەکۆلینێ د دویماهیێدا هاتینە نڤیسین، زێدەباری پەراوێز و لیستا ژێدەران، و کورتیا ڤەکۆلینێ ب هەردوو زمانێن عەرەبی و ئینگلیزی هاتیە رێزکرن.

تەوەرێ ئێکێ:

ژیاننامەیا سەدیق دەمەلووجی و گرنگترین پۆستێن وی یێن کارگێری

ئێك: مالباتا دەمەلووجی و بنەکوکا وان

مالباتا دەمەلووجی ب ئێك ژ مالباتێن ناڤدارێن باژێرێ مووسل دهێتە هژمارتن، و بنەکوکا ئەڤێ مالباتێ بۆ گوندێ (دەمەلووج) یێ نێزیکی باژێرێ تەعز ل باکوورێ وەلاتێ یەمەنێ ڤەدگەریت، د بنەرەتدا ئەڤ مالباتە سەر ب خێلا شەریفات ژ هۆزا عەنزە یا عەرەبینە، کەڤنترین ئاماژەدان و ناڤهاتنا مالباتا ناڤبری بۆ سەردەمێ سۆلتان موورادێ چوارێ (١٦٢٣- ١٦٤٠) ڤەدگەریت، کو ل وی سەردەمی دەولەتا عوسمانی مالباتا دەمەلووجی ب سەروکاتیا باپیرێ وان یێ مەزن سلێمان ئاغا یێ ئێکێ ئینانە باژێرێ مووسل و هاتنا وان بۆ باژێرێ ناڤبری ب دوو قۆناغان دەربازبوویە، ل قۆناغا ئێکی ئەڤ مالباتە ژ وەلاتێ یەمەنێ بەرەف کوردستانا باکوور- تورکیا- کوچبەربووینە و ل دەڤەرێن ماردین و نسێبین ئاکنجی بووینە، ل دویڤدا ل قۆناغا دووێ بۆ باژێرێ مووسل هاتینە ڤەگۆهاستن. ئێکەم کەسێ ئەڤێ مالباتێ ب ناڤێ سلێمان ئاغایێ دووێ هاتیە نیاسین، و ل سەردەمێ سۆلتان عەبدولحەمیدێ ئێکێ (١٧٧٤- ١٧٨٩) بوویە ئێك ژ سەرکردێن تیپێن ئینکیشارییان، کو دەڤەرا شنگال پێ هاتیە بەخشین، پاشان کوری وی شێخ یوسف ب هەمان شێوەی بابێ خۆ بوویە جهێ گرنگی پێدانێ ژلایێ سۆلتان و میرێن عوسمانیانڤە. و ل سەردەمێ سۆلتان سەلیمێ سیێ (١٧٨٩-١٨٠٧) سەرکردایەتیا ئێك ژ تیپێن ئینکشاریان وەرگرتیە و ل دواییا سەردەمێ سۆلتانێ ناڤبری کەلها وانێ پێ هاتیە بەخشین (الغلامی، ١٩٥٢، ٥؛ الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١٢). پشتی مرنا شێخ یوسفی، کوری وی شێخ مستەفا جهێ بابێ خۆ دگریت و ل باژێرێ مووسل دبیتە ئێك ژ سەرکردێن تیپێن ئینکشاریان، ل دویڤدا کورەکێ شێخ مستەفای ب ناڤێ شێخ عەبدوللا شەمسەدین دهێت، کو ئێك ژ زانایێن بەرنیاسێن مووسل بوویە و گەهشتیە پلا سەروکاتیا زانایێن ئایینی ل مووسل، و خودانێ چەندین بەرهەمێن نڤیسی و پەرتووکان بوویە، ژوان: پەرتووکا (کف المعارض ببراءة ابن عربي وابن الفارض) و

پەرتووکا (شرح عصام في علم الوضع)، شێخ عەبدوللا جهەکێ تایبەت هەبوویە ل دەڤ والیێ مووسل محەمەد باشا ئینجە بەیرەقدار (١٨٣٥- ١٨٤٣) ئەوێ بەرنیاس ب ستەم و زۆرداریێ هەبوو، لێ شێخ عەبدوللا شیا ب ریێا دەستهەلاتا خۆ چەندین کەسێن بێ گونەهـ ژ وەریسێ سێدارەدانێ ژدەستێ بەیرەقداری قورتال بکەت (یحیی،١٩٨٩، ١٥٥). شێخ عەبدوللا ل دویڤ خۆرا کورەکی ب ناڤێ عەبدولرەحمان ئەفەندی بجهـ دهێلیت، ئەوی ژی دوو کور هەبوون ب ناڤێ (مستەفا و سەعید)، مستەفا بوو سەروکێ ئەوقافا مووسل و بۆ ماوەیەکی درێژ ل باژێرێ زاخۆ ئاکنجی بوو (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٥)، سەبارەت برایێ وی سەعید ئەفەندی بابێ سەدیق دەمەلووجی ئەوێ ل سالا ١٨٤٨ ژ دایك بووی، گرنگیەکا زۆر ب لایەنێ ئەدەبی و خواندن و فێرکرنێ ددا، و ب درێژیا ژیێ خۆ چەندین پلە و پۆستێن کارگێری ل سەردەمێ عوسمانیاندا وەرگرتینە، و ژبەر خزمەت و دەستپاکیا وی د کارێێن خۆدا، جهەکێ تایبەت دناڤ خەلکیدا هەبوویە و رەنگە ژبەر ڤێ چەندێ ژی دەولەتا عوسمانی نانسناڤێ (ئەفەندی)[1] پێ بەخشیبیت (الازیرجاوی، ٢٠١٤، ٧). ل دویڤ سالنامەیا ویلایەتا مووسل یا سالین ١٨٩٢- ١٨٩٣، وسالنامەیا سالێن ١٨٩٤- ١٨٩٥، دیار دبیت کو سەعید بابێ سەدیق دەمەلووجی وەك ئەندام د جڤاتا ئەوقافا مووسلدا کارکریە، و ئەڤ فەرمانگەهە ب وەزارەتا ئەوقافێ ل پایتەختا عوسمانیڤە دهاتە گرێدان، (موصل ولایت جلیله سنه مخصوص سالنەمەدر، دفعه ٢، ١٣١٠هـ، ٨٣؛ دفعه ٣، ١٣١٢هـ، ١٣٢). پشتی مرنا سەعید ئەفەندی پێنج کوران ل دویڤ خۆرا هێلان، ئەوژی: سەدیق (تەوەرێ ڤەکۆلینا مە)، فاروق، نیعمەتوللا، عەبدوللا و توفیق. مالباتا دەمەلووجی ب بوورینا سالان شیایە پاراستنێ ل سەر شێوازێ خۆ یێ ئایینی و جهێ خۆ یێ جڤاکی دناڤ مالباتێن مووسلێ دا بکەت، و ب مالا رێڤەبەری دهاتنە ناسکرن (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٥).

پێزانین ل دۆر مێژوویا مالباتا دەمەلووجی، هەر ژ ماوەیێ حۆکمداریا عوسمانیان تا سەردەمێ داگیرکرنا عیراقێ ژلایێ بەریتانیا ڤە دکێمن، سەرەرای وێ چەندێ کو ئەڤێ مالباتێ ئاراستێ خۆ ژ کارێن لەشکری بۆ کارێن رەوشەنبیری

گوهارتییە، لێ سەدیق دەمەلووجی هیچ تشتەك دەربارەی بنەکوکا مالباتا خۆ نەنڤێسایە، ژبەرکو ئەو د وێ باوەرییێدا بوویە کو شانازیکرن و خۆ مەزنکرن ب باب و باپیران چارەسەرکرنەکا دروزنانەیە و شیفایێ نەخۆشییان ناکەت (الدملوجي، ١٩٥٤، ١١). ژ سیاسەتێن دەولەتا عوسمانی ب تایبەتی ل سەدێ شازدێ، ئینانا پێش یا هندەك مالباتێن خودان دەستهەلات بوویە ژ دەرڤەی مووسل بۆ ناڤا باژێرێ ب خۆ ژ پێخەمەت زالبوونا وان ل سەر کاودانێن وێ یێن ناڤخۆیی و رێکخستنا بەلانسا هێزێ، هەروەسا بەلاڤکرنا مەزهەبێ حەنەفی کو مەزهەبێ فەرمیێ دەولەتێ بوویە (علی، ٢٠١١، ٦٧ - ٦٨)، لەورا دوور نابینین مالباتا دەمەلووجی ژی ئێك ژ وان مالباتان بیت یێن کو کەفتینە د چوارچوڤێ ئەڤێ جورە سیاسەتێدا، نەخاسمە پشتی راگرێ ئەڤێ بنەمالێ سەروکاتیا ئێك ژ تیپێن ئینکشارییان وەرگرتی.

سەبارەت ناسناڤێ دەمەلوج، چەندین بۆچوونێن جیاواز ل دۆر ڤێ پەیڤێ هەنە، ل دویڤ فەرهەنگا (المعجم الوسيط) یا کوورێ زمانێ عەرەبی، پەیڤا دەمەلوج ب رامانا بازنکا ل دۆر زەندکی دهێت، (المعجم الوسيط، ٢٠٠٨، ٢٩٧)، هەروەسا (سوعاد سەدیق دەمەلووجی)[٢] ددەتە دیارکرن کو پەیڤا دەمەلووج ژ گوندێ دەمەلووج هاتیە ب رامانا عەردێن رەق یێن خۆلگەهی (الاراضي الصلبة المستديرة) (يحيى، ١٩٨٩، ١٥٥). رەنگە بۆچوونا سوعاد دەمەلووجی پتر یا لوژیکی بیت، ژبەرکو سوعاد هەر ژ زاروکینیا خۆ ب بابێ خۆڤە یا گرێدای بوویە، و دبیت پتر ژ جارەکێ ئەڤ پرسیارە ژ خودی سەدیق دەمەلووجی کربیت، ب هەر ئاوایەکی بیت پرانیا ژێدەرێن مێژوویی و ژێدەرێن دی ئاماژە ب گوندێ دەمەلووج ل یەمەنێ ددەن، وەسا دیارە ئەڤ مالباتە ب بوورینا دەمی هەر ب ئەڤی ناسناڤی ناڤدار بووینە هەر ژ سەدەمێ هاتنا باپیرێ وان سلێمان ئاغایێ تا نوکە.

دوو: ژدایك بوونا سەدیق دەمەلووجی و پێگەهشتنا وی

ژێدەرێن مێژوویی و یێن دی یێن جودا جودا ل دۆر مێژوویا ژ دایك بوونا سەدیق سەعید عەبدول رەحمان دەمەلووجی د ناکوکن، بەشەك ژ وان مێژوویا ژدایك بوونا وی بۆ سالا ١٨٧٧ ڤەدگەرینن (بصري، ٢٠٠٤، ٥١٦)، لێ پرانیا ژێدەرێن دی

تەکەزێ دکەن کو دەمەلووجی ل شوباتا سالا ١٨٨٠ ل تاخێ جولاق نێزیك هەردوو تاخێن سەرچخانە و مزگەفتا مەزن - مزگەفتا نوری- ل باژێرێ مووسل ژ دایك بوویە (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٥؛ الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ١٢). بابێ سەدیق دەمەلووجی ل سالا ١٩٠٠ وەغەرا دویماهیێ کریە، و دایکا وی خەدیجە کچا شێخ عەبدول رەحمان عەقراوی ژمالباتەکا بەرنیاس بوون ل باژێرێ مووسل و د بنەرەتدا مالباتا دایکا سەدیق دەمەلووجی کوردن و خەلکێ ئاکرێنە، (تەوفیق دەمەلووجی)[٣] د بیرەوەرییێن خۆدا پەسنا دایکا خۆ دکەت و دیار دکەت کو ژنەکا وەفاداربوویە، و شیایە پشتی مرنا بابێ وان وێ ڤالاهیێ پربکەت و ب باشترین شێوە زاروکێن خۆ پەروەردە بکەتـ تا مرنا وێ ل سالا ١٩١٦، خێزانا سەدیق دەمەلووجی ژ پێنج برا و دوو خویشکان پێك دهاتن، سەدیق برایێ مەزن بوو و ل دویڤدا فاروق، نیعمەتوللا، عەبدوللا و تەوفیق دهاتن، و هەردوو خویشکێن وی ب ناڤێن (ئامینە و فاتمە) بووینە (الدملوجي، ٢٠٠٠، ١٣). سەدیق دەمەلووجی ژ خێزانەکا دەولەمەند و ئەرستوکراتی و خودان سەروەت و سامان بوون، و دکارێ بازرگانیدا بەرنیاس بووینە زێدەباری هەبوونا زەڤیێن چاندنێ یێن بەرفرەهـ ل دەڤەرێن جودا جودا یێن باژێری مووسل مینا شنگال و گوندێ قابووسیە ل روژئاڤا مووسل و ل چەندین دەڤەرێن دیتر، هەلبەت ئەڤ چەندە ژی فاکتەرەکێ سەرەکی بوویە کو ژیانا وان یا جڤاکی د سەقامگیرییێدا ببیت و ژ ئاریشێن ئابووری د دویربن (دیدار ل گەل محەمەد تەوفیق فەخری[٤]، ٢٠٢٢/١/٥).

سێ: قۆناغێن خواندنا سەدیق دەمەلووجی

ژبەر کو بابێ سەدیق دەمەلووجی خودان مێشکەکێ ڤەکری بوو و پوویتە پێدانەکا زۆر ب لایەنێ خواندن و فێرکرنێ ددا، لەورا هەموو ئەندامێن خێزانا خۆ دانایە بەر خواندن و نڤێسینێ، و کورێ خۆ یێ مەزن سەدیق دەمەلووجی د ژیێ حەفت سالییێدا ل گەل برایێ وی (فاروقی)[٥]ی ئەوێ سالەکێ ژ وی بچووکتر هنارتینە قۆتاپخانەیا (آلاباء الدومینیکان) ل باژێرێ مووسل و دەست ب خواندنێ کریە (الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ١٣). پشتی هەردوو برایان خواندنا خۆ ل قۆناغا بنەرەتی دویماهی ئینایین، ل دویڤدا بۆ ئامادەییا مووسل یا ب ناڤێ (موصل اعدادی

مکتبی) هاتنە ڤەگوهاستن، و هەردوو برا ل ڤێ قۆتابخانێ دەرچووینە، سەدیق شیا ڕێزبەندێ ئێکی ب نمرا نایاب ل سەر هەڤالێن خۆدا ب سەرکەڤیت و برایێ وی فاروقی ڕێزا دووێ ب دەستخۆڤە ئینا (الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ١٣).

سەرەرای زلهێزی و بەرفرەهبوونا دەستهەلاتا دەولەتا عوسمانی، لێ د ئەوی سەردەمیدا ب تنێ ئێك زانکۆ ل ئیستانبولێ هەبوو، و گومان تێدا نینە سەدیق ژ بەربژارێن ئێکێ بوویە ل ویلایەتا مووسل ل زانکۆیا ناڤبری بهێتە وەرگرتن، لێ د ڕاستیدا بابی وی ل بەردەم چوونا وی بۆ ئیستانبولێ ب مەرەما دویماهی ئینانا خواندنا خۆ ڕێگر بوویە، و دەما پرسیارا ئەگەرێ نەهنارتنا وی ژ بابی وی هاتە کرن؟ بەرسڤدا و گوت: "کورێ من هەڤدژی دەولەتا عوسمانی بوو و ئەز ترسیام عوسمانی وی قەید بکەن و پاڤێژنە دناڤ دەریایی دا"، ئانکو وی ب خەندقینن و ژناڤ ببەن، هەر چەندە بەخت یاوەرێ سەدیق دەمەلووجی نەبوویە تا بشێت بەردەوامیێ بدەتە خواندنا خۆ و ببیتە خودان باوەرنامەیەکا بلند هەر وەك ئەندامێن دی یێن خێزانا خۆ، لێ ناڤ و دەنگیا سەدیق دەمەلووجی وەکر ببیتە پێشەنگێ خێزانا خۆ و بنەمالا وی ب ناڤی وی بهێنە ناساندن. (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٦؛ الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١٤).

چار: گرنگترین پوستێن کارگێری یێن سەدیق دەمەلووجی

سەدیق دەمەلووجی دناڤ ژینگەهەکا ڕەوشەنبیریدا پێگەهشتی و مەزن بوویە، و ل دویڤ ئاستێ زانستی یێ وی سەردەمی باش فێربوویە، لەورا ئەڤ چەندە بوویە ڕێکخۆشکەرەك کو ببیتە فەرمانبەرەکێ مەزنێ عوسمانی، ب تایبەتی پشتی ژلایێ بابی وی ڤە ڕێك لێ هاتیە گرتن ژ بۆ دویماهی ئینانا خواندنا خۆ، لەورا دەمەلووجی بەرێ خۆ دا کار و خزمەتێن مەدەنی ل ویلایەتا مووسل، ئەو بوو د ژیێ نۆزدە سالیێدا ل قەزا شنگالی بوویە نڤێسکارێ نڤێسینێ (تحریرات کاتبی)[٦]، و ئەڤ چەندە ژی دبیتە ئێکەم دیدارا وی ل گەل ئێزدیێن دەڤەرێ، و دماوەیەکی کێمدا جهێ خۆ دناڤ واندا کریە، ژبەرکو وی پەیوەندیێن هەڤالینیی ل گەل بچووك و مەزنیێن وان هەبوویە (الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١٤).

د بەلگەنامەیەکا عوسمانیدا دیاردبیت، پشتی کارکرنا سەدیق دەمەلووجی ل شنگالی ل ٢٠ نیسانا ١٩٠٤ بۆ ناحیا (قزلجە) ل دەڤەرا شارەزوور دهێتە ڤەگوهاستن[٧] و وەك رێڤەبەرێ ناحییا قزلجە دهێتە دامەزراندن (داخلیە مکتوبی قلمی، ١٣٢٠رومی). ل دویڤ وان زانیارییێن بەردەست دیار دبیت دەمەلووجی بۆ ماوەیەکی کورت ل ڤێ دەڤەرێ کار کریە، چونکە پشتی سالەکێ یان کێمتر و ب هەمان پۆست بۆ دەڤەرا بەهدینان دهێتە ڤەگوهاستن و ل سالا ١٩٠٥ دبیتە رێڤەبەرێ ناحیا مزووری کو ناڤەندا وێ باژیرێ (ئەترووش)[٨] بوویە، ئەڤە ژی دبیتە ئێکەم پوستێ وی یێ کارگێری ل دەڤەرا بەهدینان، دەمەلووجی بۆ ماوەیەکی درێژ ل ناحیا مزووری مایە، رەنگە دەمەلووجی زێدەتر ژ پێنج سالان رێڤەبەرێ ناحیا ناڤبری بوویە، لێ نە پێنج سالێن ل دویڤ ئێك بەلکو هندەك جاران بۆ چەند جهێن دی هاتیە ڤەگوهاستن و پاشی ڤەگەرییایە ناحیێ ڤە (دیدار ل گەل دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، ٢٠٢٢/١/٢٣).

دیسان دەمەلووجی د نڤێسینێن خۆدا ئاماژە ب وێ چەندێ کریە، کو ل سالا ١٩٠٧ بوویە قایمەقامێ قەزا ئامیدیێ ب وەکالەت، و ل دویڤدا بۆ ماوەی دوو سالان بوویە رێڤەبەرێ ناحیا داوودیێ[٩] یا سەر ب قەزا ئامیدیێڤە، لێ ئاماژە ب مێژوویا دامەزراندنا وی ل ناحیا ناڤبری نە دایە، رەنگە دناڤبەرا سالێن ١٩٠٩ تا ١٩١١ دا بیت (الدملوجي، ١٩٩٩، ط٢، ٨١؛ ١١٠) ژبەرکو دەمەلووجی جارەکا دی ل ٣ کانوونا دووێ سالا ١٩١١ وەکو رێڤەبەرێ ناحیا مزووری دیاردبیت، پۆستێ ریڤەبەرێ ناحیا مزووری ب دویماهی پۆستێ سەدیق دەمەلووجی ل دەڤەرا بەهدینان دهێتە هژمارتن (النجاح، ١٣٢٩هـ، ٥). پشتێ ب دویماهی هاتنا کاری وی ل دەڤەرا ناڤبری بۆ ناحیا تەللەعفەر دهێتە ڤەگوهاستن و دبیتە رێڤەبەرێ وێ ناحیێ کو ل وی دەمی سەر ب قەزا شنگالڤە بوویە. (موصل ولایت جلیله سنه مخصوص سالنامەدر، دفعە٤ ١٣٣٠هـ، ٢٢١)، و تا سالا ١٩١٤ ل سەر وی پۆستی بەردەوام دبیت (وهب، ١٩٦٧، ج١، ٣٢٧).

ژبەر کو ناحیا تەللەعفەر دکەڤیتە نێزیك ناڤەندا ویلایەتا مووسل، ئەڤ چەندە بۆ دەمەلووجی بوویە پالدەرەك کو دبیاڤێ رۆژنامەگەرییێدا کاربکەت و ببیتە

سەرنڤێسەرێ بەردەوام د رۆژناما (النجاح)[١٠]دا کو زمانحالێ پارتا ئازادی و ئیئتلاف بوو و ب هەڤرکێ کومەلا ئیتحاد و تەرەقی دهاتە هژمارتن، ب تایبەتی پشتی کومەلا ناڤبری ل ١٩٠٨ دەستهەلات گرتیە دەست، و ژ ئەنجامێ سیاسەتا وان یا تورانیزمێ بەرامبەر نەتەوەیێن نە تورك، ئەوبوو دەمەلووجی بۆ چەندین جاران روی ب روی ئەڤێ کۆمەلێ بوویە تا ل دویماهیێ دهێتە دەستەسەرکرن و ژ کاری خۆ دهێتە دویرئێخستن و پاشان ژ ئەگەرێ سیاسەتا ئیتحادیان بۆ ماوەیەکێ درێژ خۆ ڤەدشێریت تا پشتی داگیرکرن و هاتنا هێزێن بەریتانیا بۆ باژێرێ مووسل ل چریا دووێ ١٩١٨ (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٦-١٥٧)، لێ پشتی دامەزراندنا دەولەتا عیراقێ دووبارە ڤەگەرییایە کارێ فەرمانبەرییێ، و ئێکەم کاری وی ل سالا ١٩٢٣ بوو، کو وەك موفەتش ل رێڤەبەریا ئەوقافا مووسل هاتە دامەزراندن (دار الكتب و الوثائق، البلاط الملكی، ١٩٢٣). و ل حوزەیرانا هەمان سالدا دبیتە قایمەقامێ قەزا نەجەف کو ل وی دەمی سەر ب موتەسەرفیا لیوا کەربەلا ڤەبوو. و ل دەستپێکا مەها ئەیلولا ١٩٢٣ بیێ دیارکرنا هیچ ئەگەران بۆ پۆستێ قایمەقامێ قەزا (شەترە) دهێتە ڤەگوهاستن[١١]، پاشان ل ئایارا ١٩٢٤ دبیتە قایمەقامێ قەزا سەماوە، و ل دویماهیێ ل تیرمەها ١٩٢٥ دبیتە قایمەقامێ قەزا قورنە، لێ ژبەر دژایەتیا وی یا بەردەوام بەرامبەر سیاسەتا بەریتانیا[١٢] ل سالا ١٩٢٧ ژ کارێ خۆ دهێتە دویر ئێخستن بیێ کو هیچ مووچەیەکی خانەنشینی بۆ بهێتە دابینکرن، و ژیێ خۆ یێ مایی ب کارێ چاندن و خودانکرنا تەرش و کەوالی ڤە دبورینیت، زێدەباری وێ چەندێ دەمێ خۆ دایە کارێ نڤێسینێ تا رۆژا مرنا وی ل ١٥ نیسانا ١٩٥٨ (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٧-١٥٨).

تەوەرێ دووێ:
بەرهەمێن سەدیق دەمەلووجی یێن چاپکری

دەمەلووجی هەموو بەرهەمێن خۆ د ماوەی شەش سالاندا بەلاڤکرینە، و کومکرنا بابەتێن بەرهەمێن وی بۆ ماوەیێ نیڤ چەرخێ ڤەکێشایە، هەروەسا دەمەلووجی ب زمانەکێ سادە و زانستیانە ب رەخنەگرتن ل ژێدەرێن رەسەن و لاوەکی بەرهەمێن خۆ پێشکێشی خواندەڤانان کرینە، و ل پێشەکیا هەر پەرتووکەکا خۆ ئارمانج و هۆکارێ پالدانێ بۆ نڤێسینێ رۆهنکرینە، و بەردەوام ئارمانجا ژ پەرتووکێن خۆ دایە دیارکرن کو ئەوژی چارەسەرکرن و رۆهنکرنا هندەك پرس و کێشەیێن مێژوویی و جڤاکی یێن وەلاتی بووینە. (الدملوجی، ١٩٩٩،ط٢، ي).
گرنگترین بەرهەمێن وی ب ئەڤی شێوەی خوارینە:

ئێك: اليزيدية

ئەڤ پەرتووکە ژ پێنج سەد و چل لاپەران پێکدهێت، ل سەر شێوازێ قەبارێ مەزن، و دوو جاران هاتیە چاپکرن، چاپا ئێکێ ل سالا ١٩٤٩ ل باژێرێ مووسل، و چاپا دووێ ل سالا ٢٠١٠ بوویە و سەباح سەدیق دەمەلووجی[١٣] پێشەکیەك ل چاپا دووێ زێدەکریە، هەژی گوتنێیە دەمەلووجی زێدەتر ژ چاریکا چەرخەکی سەرقالێ کۆمەڤەکرنا بابەت و دەقێن وێ بوویە، و بزاڤێن مەزن د نڤێسینا وێدا مەزاختینە، هەروەسا پشتبەستن ل سەر پرانیا وان پەرتووك و ڤەکولینا کریە ئەوێن ل سەر ئێزیدیان هاتینە نڤێسین (يحيى، ١٩٨٩، ١٤٩؛ الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ١٠ - ١١).
دیسان دەمەلووجی مەبەستا خۆ یا سەرەکی ددانا ئەڤێ پەرتووکێدا دیارکریە کو ژ پێخەمەت وێ روی ب روی مەترسی و ماندیبوونێ بووی و بۆ دوو فاکتەران دزڤرینیت ئەوژێ: راوەستاندنا رایا گشتی ل سەر راستی و دروستیا ئەڤی مللەتی ئەوێ بۆ چەندین چەرخان ژیان تێدا دەربازکری بێ کو هیچ کەسەك پێزانین یان ژی مێژوویا وێ و رویدان و نەهامەتیێن ب سەردا هاتین بزانیت، هەروەسا ژلایەکی دی ئاڤریدانا دەستهەلاتداران ل سەر هەبوونا مللەتەکێ پەراوێزکری کو ئەوی مللەتی ب شێوەیەکی گشتی پێدڤی ب رزگارکەرەکی هەیە. (الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ٤٠).

ب شێوەیەکی گشتی پەرتووکا ناڤبری باسی بیروباوەرێن ئێزیدیان دکەت و چینێن وان یێن روحانی و میر و شێخێن وان دیارکرینە، و ئاماژە ب داب و نەریت و عەشیرەت و پەرستگەهێن وان دایە، هەروەسا باسی ئالیێ دەروونی یێ ئێزیدیان کریە و ئەو گەریانێن کو دەمەلووجی پێ رابووی و جڤات و دیدار و گەنگەشێن وی ل گەل مەزن و شێخێن وان ئەنجامداین، و ژلایەکی دیڤە شاشی و خەلەتیێن نڤێسکارێن عەرەب و یێن روژهەلاتی و روژئاڤایی ئەوێن لدور ئێزیدیان نڤێساین رۆهنکرینە، دیسان د تەوەرەکی دیدا دەمەلووجی روناهیێ ئێخیتە ل سەر وان فەتوایان ئەوێن ژلایێ هندەك زانایێن ئایینی یێن ئیسلامێ دەرحەقێ ئێزیدیان هاتینە دەرکرن و کارتێکرنا ئەوان فەتوایان ل سەر کاودانیێن جڤاکی یێن ئێزدیان و ل دویماهی پەرتووکێ باسێ مێژوویا ئێزیدیان دکەت نە بتنێ ل دەڤەرێن شێخان و شنگال بەلکو ئاماژە ب ئێزدیێن دەرڤەی دەولەتا عیراقی ژی کریە مینا ئێزدیێن ئەرمینیا، باکو، و تەفلیس و ئیریڤانی. (الدملوجي، ١٩٤٩).

هەژی گوتنیە هەر ل گەل بەلاڤبونا پەرتووکا (اليزيدية)، رەنگڤەدانەکا کاریگەر دناڤ تەخا خواندەڤان و رەوشەنبیران پەیداکر و خواستنەکا بەرچاڤ ل سەر هەبوو، ژبەرکو پەرتووکا ناڤبری ئێکەم پەرتووکا مەیدانی کو ل دۆر ئێزیدیان هاتبیتە نڤێسان دهاتە هژمارتن، لێ ژلایەکی دیڤە ئەڤ پەرتووکە ببوو جهێ نەرازیبوون و دلگرانیا بەشەك ژ زەلامێن ئاینی و مێرێن ئێزیدیان، لەورا وان ژلایێ خۆڤە فشارەکا زۆر ئێخستە سەر وەزارەتا ناڤخۆیا عیراقێ ب مەرەما ڤەکێشانا وێ دناڤ بازاریدا، تا ل دویماهیێ پشتی بەلاڤبونا وێ ب چەند مەهەکان وەزارەتا ناڤبری داخوازییا وان ب ڤەکێشانا پەرتووکێ دناڤ پەرتووکخانە و بازاریدا ب تومەتا تێکدان و هەرەشێ ل سەر ئاسایش و ئارامیا وەلاتی جێبەجێکر (الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١١). و دەنگ و باسێن ڤەکێشانا ئەڤێ پەرتووکێ ل بەرپەرێن رۆژنامەیێن عیراقی و ب تایبەتی ل باژێرێ مووسل هاتنە بەلاڤکرن (الروافد، ١٩٤٩، ٣). ب بیهیستنا دەنگ و باسێن ڤەکێشانا پەرتووکی، دەمەلووجی هەست ب نە ئارامی و دلتەنگیێ کر، و ئەڤ خەمە هەتا دویماهیا ژیێ وی ل گەلدا دژیا و چەند بیر ل

چیرۆکا ڤەکێشانا پەرتووکێ کربا زێدەتر پێ نەخوش دبوو، چونکە وی هەست کر کو ماندیبوونا سیهـ سالان ب هەدر چوویە، لەورا ل دۆر دەست بسەرگرتنا پەرتووکا وی رەخنەیێن دژوار ل وەزیری ناڤخۆیا عیراقێ کر ئەوێ هێز و ماندیبوونا وی پەراوێزخستی، و ژلایەکی دیڤە دەمەلووجی، بەشەك ژ میرێن ئێزیدیان ب بەرتیل کرنا بەرپرسان تومەتبارکرن تاکو بشێن پەرتووکا وی راگرن و ژ بازاری ڤەکێشن (الدملوجي، ١٩٥٤، ١٠).

دوو: مدحت باشا

دووەم پەرتووکا سەدیق دەمەلوجییە، ژ دوو سەد و پێنجی و هەشت لاپەران ژ قەبارێ ناڤنجی پێکدهێت، و دناڤبەرا سالێن (١٩٥٢- ١٩٥٣) ل بەغدا هاتیە چاپکرن، پەرتووکا ناڤبری باسی مێژوویا دەولەتا عوسمانی ل دەستپێکا چەرخێ نۆزدێ دکەت، و ب تێرو تەسەلی ل سەر ژیاننامامەدحەت پاشا و بزاڤ و هزر و بیرێن وێ یێن دەستووری راوەستیایە، ل گەل خواندنەکا بەرفرەهـ ل دۆر لادان و کوشتنا سۆلتان عەبدولعەزیزی (١٨٣٠- ١٨٧٦)، هەروەسا پەیوەندیێن مەدحەت پاشای و سۆلتان عەبدولحەمیدی دووێ (١٨٧٦- ١٩٠٩) ئێك ژ تەوەرێن گرنگێن پەرتووکا وی بوویە، ل دویڤدا دەمەلووجی بابەتێ زیندانکرن و دادگەهکرنا پاشای و دویماهی رۆژانێن وی ل زیندانی تا کوشتنا وی دیارکریە، ئەڤ پەرتووکە نە بتنێ ل دۆر ژیاننامەیا کەسەکییە، بەلکو ڤەکۆلینەکا تۆمارکەرە ل دۆر وێ بزاڤا چاکسازیی ئەوا ل دویماهیێن سەدێ نوزدێ ل دەولەتا عوسمانی پەیدا بووی (الدملوجي، ١٩٥٢- ١٩٥٣).

سێ: اماره بهدينان الكردية أو امارة العمادية يبحث عن حياة الأكراد التاريخية و السياسية و الاجتماعية في بهدينان و مايتعلق بهم من اخبار و حوداث

ئەڤ پەرتووکە ژ سەد و حەفتێ و شەش لاپەران ژ قەبارێ ناڤنجی پێکدهێت، ل سالا ١٩٥٢ ل مووسل هاتیە چاپکرن، و ب ئێکەم پەرتووك یا ل دۆر مێژوویا بەهدینان هاتیتە نڤێسان دهێتە هژمارتن، وپێزانینێن گرنگ دەربارەی کاودانێن دەڤەرێ ژلایێ سیاسی و ئابووری و جڤاکی وکارگێری ل سەردەمێ عوسمانیان

بخۆڤە دگریت زێدەباری زانیارییان ل دۆر باژێر و عەشیرەتێن بەهدینانڤە، هەروەسا پێزانینێن ب بوها و گرنگ ل دۆر مێژوویا نوویا مووسل و پەیوەندیا والیێن مووسل ب دەستهەلاتدارێن بەهدینانڤە ب خۆڤە دگریت، و گرنگیا پەرتووکێ د وێ چەندێدایە، کو نڤێسەر هەڤچەرخ و دیدەڤانێ زۆربەی رویدانێن دەڤەرێ بوویە و دناڤدا ژیایە، و ڤیانەکا زۆر بۆ مللەتێ کورد هەبوویە (الدملوجي، ١٩٥٢).

ل دەستپێکێ دەمەلووجی ئەگەر و پالدەرێن نڤێسینا پەرتووکا ناڤبری رۆهنکرینە دەمێ دبێژیت: "پرانیا گەلێ مە یێ عیراقێ زانیاری ل دۆر دەڤەرا بەهدینان نینن... و نزانن کا شیانێن وێ د ئاڤاکرن و پێشکەفتنێدا چەندە؟ ... زۆربەی وان کەسان ئەوێن چووینە ئەوروپا و ل دویڤدا بەهدینان ژنێزیك ڤە دیتین ب وەلاتێ سویسرا شوبهاندینە ژ ئەگەرێ هینکاتیا کەش و هەوا و جوانیا دیمەنێن وێ یێن سروشتی"، هەروەسا دەمەلووجی زێدەتر دبێژیت: " پەیڤا بەهدینان بۆ پارچەیەکا مەزن ژ وەلاتێ مە دهێتە گوتن کو پازدە سالان ژ ژیێ من بریە... روژانێن پری رویدان بووینە... لەورا ل سەر من پێدڤی بوو ئەڤان رویدان ل سەر کاغەزان تۆمار بکەم، داکو ل ئایندەیی بەرزە نەبیت و رەنجا من ب هەدر نەچیت" (الدملوجي، ١٩٥٢، ٥-٦).

چوار: الانقاض

پەرتووکا ناڤبری ژ حەفتی و شەش لاپەران ژ قەبارێ مەزن پێکدهێت، و ل سالا ١٩٥٤ ل باژێرێ مووسل هاتیە چاپکرن، کو کومەکا گۆتارێن جڤاکناسی و مێژوویی و ئەدەبێ ب خۆڤە گرتیە، هەروەسا دەمەلووجی بەشەکێ ئەڤێ پەرتووکێ بۆ بیردانکا خۆ تەرخان کریە و تێدا چەندین پێزانینێن گرنگ ل دۆر راستی و هەتکبەریا سیستەمێ عوسمانیان یێ دەرەبەگی و داب و نەریتێن خێلەکی و جڤاکی یێن ستەمکار ئاشکرا کریە (یحیی، ١٩٨٩، ٦٢)، سەبارەت هەلویستێ زەلامێ کورد ژ وێ ئازادییا ئیتیحادیان راگەهاندین دەمەلووجی دبێژیت: "زەلامێ کورد یێ ژیرمەندە و هەست ب رویدانان دکەت، و یێ کێم خەلەتیە... و یێ لێزانە د گەهشتنا ئەنجاماندا... لێ وی خۆ دناڤ حوکمێ دەرەبەگایەتیا زۆردار دیتیە و دناڤ

کاودانییێن وێدا ڤەمایە...، لێ ب ئازادیيا وان ڕاگەهاندی نەهاتیە خاپاندن و دەست بۆ وان نە قۆتاینە، بەلکو ژ دویر دویڤچوونا رویدانان کریە (الدملوجي، ١٩٥٤، ١٨).

هەژی گوتنییە پەرتووکا (الانقاض) ل بازاری نە هاتە بەلاڤکرن و نەکەفتە بەر دەستێ خواندەڤانان[١٤]، بەلکو پشتی چاپ بوونا وی ژ چاپخانێ هاتە ڤەکێشان، و ڤەکێشانا وێ ژلایێ کەس و کارێن مالباتا سەدیق دەمەلووجی ب خۆ بوویە، تایبەت ژی برایێ وی عەبدوللا دەمەلووجی، چونکە ب دیتنا وان ئەڤ پەرتووکە نە ل ئاستێ پێدڤێ بوویە و نەوەکی بەرهەمێن وی یێن بوری بوویە، و ژلایەکی دیڤە ناڤ و دەنگیا هندەك ژ مالباتێن مووسلێ شێلاندیە (يحيى، ١٩٨٩، ١٦٠). ڕەنگە عەبدوللا دەمەلووجی[١٥] ژ پێخەمەت بەرژەوەندی و پێگەهێ خۆ یێ سیاسی ئەڤ کارە ئەنجام دابیت، و دبیت سەباح دەمەلووجی ژی ئەگەرێ نە ئاماژەپێکرنا پەرتووکا ناڤبری د پێشەکیا خۆدا ل چاپا دووێ ژ پەرتووکا (اليزيدية) بۆ وان هۆکارن ب زڤرینیت ئەوێن مالباتا وی تێدا ئاشکرا کرین.

ژبلی ئەڤ هەر چوار بەرهەمێن سەدیق دەمەلووجی ئەوێن مە ئاماژە پێکرین، دەمەلووجی ب دەهان گۆتار و ڤەکۆلینێن مێژوویی و جڤاکی ل ڕۆژنامە و گۆڤارێن عیراقی و ب تایبەت ژی یێن مووسلی و ل قۆناغێن جودا جودا بەلاڤکرینە، مینا گۆڤارا (الجزيرة) و روژنامەیێن (النجاح) و (الروافد) و (صدى الروافد)، و هەر یەك ژ ئەڤان گۆتاران گرێدایی هەل و مەرجێن خۆ یێن تایبەت بووینە، و ژ بۆ هەر گۆتارەکا خۆ هۆکارێ نڤێسینا وێ دیارکریە، ناڤەرۆکا گۆتارێن دەمەلووجی ژی ل دۆر لێکدانەڤە ئانکو شرۆڤەکرنا بارێ سیاسی و جڤاکی و ئابووری یێ چەرخێن بوری و سەردەمێ ئەو تێدا ژیایی بوویە، هەروەسا دەمەلووجی بەشەکێ بەرچاڤێ گۆتارێن خۆ ل پەرتووکێن خۆ بەلاڤکرینە مینا (امارة بهدينان الكردية...) و (اليزيدية) و (الانقاض). (يحيى، ١٩٨٩، ١٥٤).

تەوەرێ سێیێ:

رێبازا سەدیق دەمەلووجی د نڤێسینا مێژوویێدا

ئێك: مێژوو د دیتنا دەمەلوجیدا

ژبەرکو مێژوو پێدڤی بیردانك و ئالاڤ و رێبازانە و وەك سیستەم د قۆناغێن خواندنێدا دهێتە پەیرەوکرن، لەورا دێ بینین دەمەلووجی هەر د دەمەکێ زوویدا گرنگی ب مێژوویێ و نڤێسینا وێ دایە، رەنگە ئەو ژ کەسێن دەستپێکێ بیت ئەوێن مێژوو وەك زانست ل قەلەم دای (دملوجي، ١٣٢٩هـ، ٤) بەروڤاژی وان کەسان ئەوێن دبینین کۆ مێژوو نە زانستە (لوغوف، ٢٠١٧، ١٧١). دەمەلووجی تەکەز ل سەر وێ چەندێ دکەت، کو نڤێسینا مێژوویێ نە کارەکێ ب ساناهیە، بەلکو بەرپرسیارەتیا وێ دکەڤیتە ستویێ مێژوونڤیسی، لەورا دەمەلووجی د وێ باوەرییێدایە کو مێژوو وەك زانست پێدڤیێ راڤە کرنێیە ـ ئانکو پێدڤیە بهێتە کومکرنکرن د ناڤبەرا ڤەگێران و راڤەکرنێدا. هەروەسا دەمەلووجی دبینیت کو مێژوو د بنیاتدا ئەوە یا هاتیە رویدان، نەك ئەوا دهێتە ڤەگێران، بەلکو ئەوا هاتیە رویدان ئەو مێژوویە و پێدڤیە ب تنێ ب چاڤێ مێژوویێ بهێتە دیتن، دویر ژ بەرچاڤ گرتنا هەر تایبەتمەندیەکا کەسی و جڤاکی یان سیاسی و ئایدیولوژی (دملوجي، ١٣٢٩هـ، ٤-٥). ئانکو مەبەستا دەمەلووجی وەسا دیاردبیت: ئەگەر مێژوو تەنها نڤێسین و ڤەگێران بیت، کەواتە هەموو کەس مێژوو نڤێسن، لەورا پەیاما دەمەلووجی یا رۆهن و ئاشکرایە ئەوژی پێداگیری کرنە ل سەر خاسیەتێن بنەرەتیا مێژوونڤێسی کو پێدڤیە یێ بێ لایەن بیت و خۆ ژ هەست و سۆز و سەرسامبوون و کەرب و کین و هەڤدژیێ دویربێخیت.

دەمەلووجی د گۆتارەکا خۆدا ئەوا ب ناڤێ (في علم التاريخ) دیتنا خۆ ل دۆر مێژوویێ دیارکریە و ب هزرا وی مێژوو گەنجینا نهێنیانە و ڤەشارتگەها گەوهەر و شوینەوارانە و گەنجینا دەنگ و باسانە، و مێژوو نهێنی و لایەنێن نە ئاشکرا یێن چەندین سەدان بەلاڤەدکەت، لەورا ب هیچ رەنگەکی نابیت دەستبەرداریێ ژ مێژوویێ بهێتەکرن، هەر دیسان دەمەلووجی زێدەتر دبێژیت: "هیچ مللەتەك ل سەر روویێ جیهانێ پێشکەفتن و پێشڤەچوونێ ب خۆڤە نابینیت، ب تنێ ب زانست و

رێزگرتنا زانایان نەبیت"، دەمەلووجیێ ئەڤێ گوتنێ ب پێشڤەچوونا عەرەبان ڤە گرێدەت ئەوێن ل چەرخێ زێرین د چەرخێن ئیسلامیدا گەهشتینێ، و دخوازیت جارەکا دی مەزناهیا وان یا بوری ڤەگەریتەڤە (دملوجي،١٣٢٩هـ، ٤-٥).

دوو: رێبازا سەدیق دەمەلووجی د نڤێسینا مێژوویێدا

مەبەست ژ رێبازا ڤەکۆلینا مێژوویی ئەو پشکنین و شرۆڤەکرنا هویرە و گرنگیدانە ب تۆمارکرن و وەسفکرنا رویدانێن رابردوویی، و شرۆڤەکرنا وێ ل سەر بنەماییێن زانستی و بابەتی، و ئارمانج ژ ڤێ یەکێ تێگەهشتنە د نوکەدا و پێشکێشکرنە بۆ ئایندەی، رێبازا نڤێسین و ڤەکۆلینا مێژوویێ ل سەدێ بیستێ جهێ خۆ موکمتر لێ کریە، لەورا ژێدەر و لێڤگەرێن رەسەن و ژمارە و سەرژمێر بووینە شیرازەیا ڤەکۆلینان. میتۆدا مێژوویێ یان ڤەکۆلینا زانستی یا گرێدای مێژوویا هزرکرنیە، ژبەرکو ڤەکۆلین واتا هزرکرن و رێباز ژی واتا رێك ئانکو شێواز، و هەر هزرکرنەکا دەستپێکی یان نە دەستپێکی بیت، رەسەن یان نە رەسەن بیت، گۆمان تێدا نینە دڤێت پشتبەستنێ ب شێواز و رێکەکێ بکەت، داکو بگەهیتە ئەنجامان، لەورا فەرە ئەو کەسێ گرنگیێ ب مێژوویێ ددەت و ل سەر کار دکەت دەستپێکی میتۆد و چاوروچوڤێ وێ دیاربکەتن (عومەر، ٢٠١٩، ٢٥). مێژوونڤێس عیماد عەبدولسەلام رەئووف[١٦] دبێژیت: "هیچ رێبازەکا جوراوجور د ڤەکۆلینێن مێژووییدا نینە، بەلکو ب تنێ ئێك رێباز هەیە ئەوژی (رێبازا زانستی)[١٧]، هەلبەت ئەگەر ڤەکۆلەر ب دروستی ل دویڤ بچیت دێ گەهیتە راستیان"، هەروەسا رێبازا ڤەکۆلینا مێژوویی ب دیتنا وی: ژ ئەنجامێ ئەزموونێن چەندەها مێژوونڤیسان دماوەیێ قۆناغێن جودا جودا پەیدابوویە و ئەو کارێ مێژوو نڤێسان ژێك جودا دکەت رێبازا ئەوان یا زانستییە (مجيد، ٢٠١٦، ٨٢).

سالۆخەتێن مێژوونڤیسەکێ خودان شیان و هەستەکێ مێژوویی یێ بەرز ل دەڤ دەمەلووجی هەبووینە، کو هەردەم ل راستییان دگەریا، راستگۆییا هزرێن وی و ویرەکیا وی د ئازراندنا بابەتێن مێژووییدا وەلێکریە بەرهەنگاری رویدان و شرۆڤەکرنا وان ببیتن، لەورا مێژوو ژ ل دەڤ ئەوی نە ب تنێ نڤێسین و تۆمارکرنا هندەك

رویدانانە، بەلکو مێژوو ژ ئەوێ چەندێ مەزنترە، لەورا هەردەم یێ بەرهەڤ بوویە، کو ل سەر دەرئەنجامێن خۆ یێن مێژوویی بەرپرس بیت، ژبەرکو دەمەلووجی د نڤێسینێن خۆدا ل چوارچوڤێ ڕێبازا زانستی د نڤێسینا مێژوویێدا کارکریە، و بزاڤێن مەزن مەزاختیە، داکو بۆ نڤێسینێن خۆ ڤەگەریتە ژێدەرێن رەسەن و بکارئینانا وان ژێدەرێن بەردەست د چوارچوڤێ رەوشەنبیریا وی دەمێ ئەوێ ئەو تێدا د ژیایی (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٧). دەمەلووجی هەموو بەرهەمێن خۆ د ماوەی شەش سالاندا بەلاڤکرینە، و ب زمانەکێ سادە و زانستیانە نڤێسینە، هەروەسا رابوویە ب رەخنەگرتنا ژێدەرێن رەسەن و یێن لاوەکی و پێشکێشی خواندەڤانان کریە، و ل پێشەکیا هەر پەرتووکەکێ ئارمانج و هۆکارێ پالدانێ بۆ نڤێسینێ رۆهنکریە، و بەردەوام دایە دیارکرن کو ئارمانجا وی ژ پەرتووکێن وی چارەسەرکرن و رۆهنکرنا هندەك پرس و کێشەیێن مێژوویی و جڤاکی یێن وەلاتی بووینە. (الدملوجي، ١٩٩٩،ط٢، ٨٣).

دەمەلووجی د شرۆڤەکرنا رویدان و ڤەگێرانێن مێژوویێدا یێ زانستی و بابەتیانە بوویە، وی وەسا دیت کو نابیت پشتبەستنێ ب نۆچەیەکی بهێتە کرن کو بتنێ مێژوونڤیسەکێ ڤەگێران بۆ کربیت و چ کەسێن دی باس نەکربیت، ئانکو دەمەلووجی نە ب تنێ بوویە ڤەگێرێ دەنگ و باسان یان تۆمارکەرێ رویدانان، بەلکو ئەو وەك ڤەکۆلەرەکێ ژێهاتی و رەخنەگرەکێ خودان شیان دەرکەفتیە، و پێکولا ئاشکراکرنا هندەك دیاردە و رویدانێن مێژوویی کریە، تەنانەت رەخنە ل خودانێن ژێدەران کرینە و کەفتیە گەنگەشێ ل گەل ئەوان، و بەلگە و گرۆڤە و دیدەڤان ب مەرەما پەسەندکرن و نە پەسەندکرنا رویدانان بەرجەستە کرینە. (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٧). گەر دەمەلووجی رویدانەکا مێژوویی ب گەلەك ڤەگێران و خواندنێن جیاواز دیتبا، دا پێکولا شرۆڤەکرن و خواندنا وێ کەت هەروەسا ئەو ژ باژێرەکێ بۆ باژێرەکی دیتر و ژ گوندەکێ بۆ گوندەکێ دی دچوو، و چاڤی وی ب گەلەك کەسان دکەفت و ل گەل وانان کۆم دبوو، ژ پێخەمەت دەستڤەئینانا راستیان، و ئەگەر گوهـ ل نووچەیەکی یان رویدانەکێ ببا، بێ گوهدانا ئاستەنگ و مەترسییان یان مەزاختنا پارەی دا خۆ گەهینتە جهێ مەبەست، و بۆ چەندین جاران ژیانا خۆ ئێخستیە

مەترسییێ ژ پێخەمەت ب دەستڤەئینانا هیڤیێن خۆ و گەهشتنا ئارمانجێ (الواعظ، ١٩٥٨، ٢).

ژ پێخەمەت وێ چەندێ کو کار و ئەرکێن وی ب باشترین شێوە بهێنە ئەنجامدان و یێ ژێ رازیبیت، دەمەلووجی گوهـ ل ماندیبوونا گەشتێن خۆ یێن ماوە و مەودا درێژ نە ددا، و هەر دەمێ گولێ ببا کو کەسەکی پەرتووکەك یان زانیاریەك ل دەڤ هەیە، ل دەڤ وی ئاسایی بوو خۆ بگەهینتە وی کەسی، یان زۆر جاران ژ بەر ڤەکۆلینێن خۆ، دا چیتە نهال و جهێن سەخت ئەوێن ب درێژیا مێژوویی شەر تێدا دهاتنە رویدان، ئەڤە ژی ب تنێ دابگەهیتە ئەنجامان (یحیی،١٩٨٩، ١٤٧). هەژی گوتنێیە، دەمێ د ژییێ بیست سالییێدا سەرەدانا چیایێ (تور عابدین) ل دەڤەرا بۆتان کری، دەمەلووجی مرن ب چاڤێن خۆ دیت، ئەوژی ب مەرەما ڤەکۆلینا ئاکنجیێن ئێزدییێن دەڤەرا ناڤبری و هایداربوونا نێزیك ژ وان[١٨]، هەروەسا دەمەلووجی بۆ ماوەی سێ سالان ل کۆچکا میری ئێزدیان ل ناوچەیا باعەدرێ، ژ بۆ ڤەکۆلینا کاودانێن جڤاکی و ئابووری و ئایینی یێن ئێزدییان ژنێزیك ڤە مایە. (الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١٤٧). ژبەر گرنگی و پۆیتە پێدانا دەمەلووجی بۆ راستیا رویدان و دەنگ و باسێن مێژوویی، و راوەستیانا وی ل سەر هندەك بۆچوونێن مێژوونڤێسان ب تایبەت ژی ل سەر پرسگرێکێن گرنگ، لەورا دێ هەولدەین هندەك نموونەیان دەینە دیارکرن:

دەمێ دەمەلووجی ل سالا ١٩٢٨ بەرەڤ باژێرێ حیجازێ ژ بۆ رازیکرنا برایێ خۆ عەبدوللای داکو بزڤریتە عیراقێ و خزمەتا مللەتێ خۆ بکەتن گەشتکریە، لەورا مانا خۆ ل وێرێ ب دەلیڤە دبینیت ڤەکۆلین و بەریخودانەکێ ل سەر وان ڤەگێرانێن مێژوویێ بکەتن ئەوێن د هندەك ل دۆر کوشتن و سەربرینا مەدحەت پاشایی پەرتووکاندا هاتینە ڤەگۆهاستن، دەمەلووجی دڤیا خۆ ژ مرنا مەدحەت پاشایی پشت راستکەتن، هەروەسا داکو ژ گۆمانێن راستی و دروستیا وان راپۆرتێن فەرمی یێن ب فەرمانا سۆلتان عەبدولحەمیدێ دووێ (١٨٧٦-١٩٠٩) هاتینە دەرکرن ل دۆر ژێکڤەکرنا کلوخی سەری وی ژ لەشی وی پشتراست ببیت، تاکو ژمرنا وی دلنیابیت.

لەورا دەمەلووجی ژ بۆ ڤێ یەکێ پرسیارا شێخ ماجدێ کوردی دکەت کو ل وی دەمی ئێك ژ مەزنە شێخێن مەککەهێ بوویە، و شێخی ناڤبری بەرسڤا وی دا و گوتێ: "دەمێ گوری مەدحەت پاشایی پشتێ کودەتایا ئیتحاد و تەرەقی ل سالا ١٩٠٨ هاتیە ڤەکرن، مە ددانێت زێری یێن پاشایی دیتن"، لەما دەمەلووجی گەهشتیە وێ ئەنجامێ کو ئەڤ دەنگ و باسە دویرە ژ راستیێ کو سەری وی ژ لەشی وی هاتبیتە ژێڤەکرن و رەوانەی سۆلتانی کربیت (الدملوجي، ١٩٥٢-١٩٥٣، ٢٢٦-٢٢٧).

سەبارەت ئەو ڤێککەفتنێن خویناوی ئەوێن ل بوهارا سالا ١٨٣٢ دناڤبەرا میر محەمەد پاشا – میرێ کورە- میرێ میرگەها سۆران و ئێزدییان ل دەڤەرا بەهدینان رویداین کو ژ ئەگەرێ هاندان و کاریگەریا فەتوایا ئێك ژ زەلامێن ئایینی بوویە، لەورا مێژوونڤیس را و بۆچوونێن جیاواز ل سەر دەستنیشانکرنا ژێدەرێ وێ فەتوایێ هەنە، لەورا دەمەلووجی سەرەرای سەختیا رێکا هاتن و چوونێ ل سالا ١٩٣٢ قەستا گوندێ خەتێ یێ نێزیك باژیرێ شەقلاوە دکەت، ژ بۆ لێگەریان و ڤەکۆلینا وێ فەتوایێ ئەوا بوویە ئەگەرێ بەرپابوونا شەری دناڤبەرا میری سۆران و ئێزیدیان، لێ دەمەلووجی نەشیا وێ فەتوایێ ب دەستخۆڤە بینت، و خەلکێ گوندێ ناڤبری بۆ دەمەلووجی دانە دیارکرن: کو ئەو فەتوایە ژلایێ مەلا یەحیا مزووری[١٩] ڤە هاتیە دەرکرن، لێ دەمەلووجی ب هۆشیاری سەرەدەری د گوتنێن خەلکێ خەتێدا کر، و بۆ وی دیاربوو کو خەلکێ دەڤەرێ دڤیان مەلا خەتێ[٢٠] ژ ڤی تومەتی بێ گونەهـ بکەن ئەوا بوویە ئەگەرێ کوشتنا هژمارەکا زۆر ژ کوردێن دەڤەرێن بەهدینان و سۆران (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٨).

دەمەلووجی دەرئەنجامێ گەشتا خۆدا بۆ گوندێ خەتێ دیاردکەت: میری رەواندز بەرسڤا داخوازیا مەلا یەحیا مزووری بجهئینایە ل سەر دەست ب سەرداگرتنا وی بۆ دەڤەرا بەهدینان، لێ وی نەدایە خویاکرن کو ئەڤ کارە یێ هەڤدژە ل گەل شەریعەتی، لەورا میری رەواندزی رابوویە ب راوێژکرنا زانایێ خۆ کو مەلا خەتێ بوویە ب وەرگرتنا فەتوایەکی بۆ وێ یەکێ، هەروەسا دەمەلووجی دبینیت کو ئەو فەتوایا خەتێ ل سەر حەرامکرنا شەرێ لەشکرێ عوسمانیان دەرکری ئەوێن ب

دوورپێچکرنا رەواندزی پایتەختێ میرگەها سۆران ل تەباخا ١٨٣٦ رابووین ژ هۆکارێن سەرەکییێ کەفتنا میرگەها سۆران بوویە[٢١] (الدملوجي، ١٩٩٩،ط٢). هەر ل دۆر ئێزدییان و گوتنا هەبوونا تاووسێ ل مۆزەخانا بەریتانا، دەمەلووجی شیا پشتی دویڤچوونەکا هویر و ب بەلگەیێن مێژوویی ب سەلمینت کو وێ گوتنێ هیچ راستی بۆ نینە، و ل دۆر ڤێ یەکێ دەمەلووجی بخۆ پەیوەندی ب زەلامێ ئایینی (ئەنستاس کرمیلی)[٢٢] کریە ئەوێ ئەڤ دەنگوویە بەلاڤکری بێ کو خۆ ژێ پشت راست کەتن و شرۆڤەکرنێ بدەتێ و ب بەلگە بێختە بەردەم خواندەڤانان (الدملوجي، ١٩٤٧، ٤-٥).

د هژمارێن سێ و چوار و پێنج و حەفت ل گۆڤارا (الجزيرة)، دەمەلووجی چەند گۆتارەکێن ل دویڤ ئێك ل ژێر ناڤ و نیشان (الكردينال اوجين تسران) بەلاڤکرینە، کو تێدا رەخنە ل سەر چەندین پێزانینێن مێژوویی دناڤ پەرتووکا کردینالی دکەت ئەوا ب ناڤێ (الخلاصة التاريخية للكنيسة الكلدانية)، و ژ رەخنە و هەلسەنگاندنا وی بۆ پەرتووکا ناڤبری دیاردبیت کو دەمەلووجی خودان پێزانینێن بەرفرەهە دەربارەی مێژوویا مەغوول و تەتاران، هەروەسا مێژوویا ئایینان و بەلاڤبوونا وێ ل جیهانێ (يحيى، ١٩٨٩، ١٤٨). ل دۆر بابەتێ خۆگەهاندنا مللەتێ عەرەب و کوردان ب نڤشێ سەرکردێ مۆسلمانان خالد کورێ وەلیدی یان ژی خولەفایێن عەباسیان، دەمەلووجی ب پشت بەستنا ژێدەرێن رەسەن و یێن باوەر پێکری ئەڤێ یەکێ ل گۆتارەکا خۆ ئەوا ب ناڤێ (الخالديون والعباسيون) رەت کریە، هەروەسا دەمەلووجی ب پشت بەستنا ژێدەرێن ب هێز و ئەزموونا خۆ یا کەسایەتی ب رێکا کومەکا گۆتارێن ل دویڤ ئێك گەلەك شاشی ئەوێن د پەرتووکا (عشائر العراق) یا مێژوونڤیس عەباس عەزاوی راستڤە کرینە و ب تایبەت ژی ئەوێن گرێدای ب عەشیرەتێن دەڤەرا بەهدینانڤە (يحيى، ١٩٨٩، ١٤٩).

تەوەرێ چوارێ:
دیتنا نڤێسکار و مێژوونڤێسان ل دۆر دەمەلووجی و رێبازا وی یێ نڤێسینا مێژوویێ (ستایش و رەخنە)

ئێك: کریکور ئیبراهام ئیستارجیان (١٨٨٥-١٩٨٠)

نۆژدار و مێژوونڤیسێ ئەرمەنی ئیستارجیان، و خودانێ پەرتووکا ناڤدار (تاريخ الامة الارمنية)، د یادەوەرییێن خۆدا باس ل دەمەلووجی کریە و ب کەسەکێ خودان هزر و بیرێن پاشڤەمایی و دەمارگیری سالۆخ دایە، هەروەسا دایە دیارکرن کو شێوازی وی دویرە ژ سنوورێن رەخنەگرتنێ و ئارمانجا وی ب تنێ تیکدانە و نە راستڤەکرنە، هۆکارێ دلتەنگیا ئیستارجیانی بۆ گۆتارەکا دەمەلووجی دزڤریت، کو دەمەلووجی ئیمپراتوریا ئەرمەنان ئەوا ژلایێ ئیمپراتور دیکرانێ دووێ (٩٥ - ٥٤ ب.ز) ڤە هاتیە دامەزراندن رەت کریە، و دایە دیارکرن کو هیچ ئیمپراتوریەك بناڤێ ئەرمەن نینە ب تنێ هەکە د مێژوویا خورافات و خەونێن ئەرمەناندا نەبیتن، ئیستارجیان د یادەوەرییێن خۆدا بەرسڤا دەمەلووجی ددەت و دبێژیت: "دەمەلووجی شارەزاییێ هیچ زمانەکێ ئەورووپی نینە، ژبەر هندێ ئەو نەشیایە پێداچوونێ ب ژێدەرێن ئەورووپی بکەتن تا بگەهیتە راستیان، چونکە فەرمانگەهێن مەعاریفا فرەنسی و تۆمارگەهێن مێژوویی ل ئەورووپا، هەموو وێ چەندێ دووپات دکەن کو ئەرمەن خودان ئیمپراتوریەت بووینە و دامەزرینەرێ وی دیکرانێ دووێ بوویە ... و بۆ ماوەی سیهـ سالان ئیمپراتوریا وان ڤەکێشیایە، لەورا دەمەلووجی نەیێ ئاگەهدارە ل سەر مێژوویا گەلێ ئەرمەنی (استارجيان، ٢٠٠٤، ١١٧-١١٨).

هەر ل دۆر ڤێ مژارێ ئیستارجیان درێژەدانێ پێدەت و دبێژیت: " گەنگەشە و دانوستاندنیێن من ل گەل دەمەلووجی بۆ ماوەیەکی درێژ ڤەکێشا و ل بەرپەرێن رۆژنامەیاندا دهاتنە بەلاڤکرن، تا ل دویماهیێ ئێك ژ هەڤالێن من یێن نێزیك ئەز هایدارکرم کو ئیدی بەرسڤێ ل سەر گۆتار و رەخنەیێن دەمەلووجی ب دویماهی بینم ژبەرکو ئەو کەسەکێ رکوویە و مێژوونڤێسەکێ لاغەرە، لەورا من ئەڤ مژارە ب دویماهی ئینا (استارجيان، ٢٠٠٤، ١١٧ - ١١٨). تا رادەیەکێ ل گەل هندەك ژ

بۆچوونێن ئیستارجیانی هەڤراینە ل دۆر نە شارەزایی و نەزانینا دەمەلووجی بۆ زمانێن ئەورووپی، لێ دهەمان دەمدا دڤێت بهێتە رۆهنکرن کو کێشەیا سەرەکی یا دەمەلووجی نە نەزانینا وی بۆ زمانێن ئەورووپی بوویە، بەلکو پشتبەستن نەکرنا دەمەلووجی د بکارئینانا ژێدەرێن بیانیدا بوویە، چونکە ب دیتنا وی بەشەك ژ ژێدەرێن ئەورووپی د راستگۆ و باوەرپێکری نینن، بەلکو بۆ مەرەمێن سیاسی هاتینە دەستکاریکرن، تایبەت ئەوێن ژلایێ مزگینداراناڤە هاتینە نڤێسین (الدملوجي، ١٩٤٦، ٤-٥).

دوو: سلێمان سائیغ (١٨٨٦-١٩٦١)[٢٣]

سەرەرای رەخنەگرتنا نڤێسەر و مێژوونڤیس سلێمان سائیغ بۆ دەمەلووجی دەربارەی بابەتێ (کردینال ئوجین تسران) ئەوێ ل گۆڤارا جەزیرە بەلاڤکری و شێوازی وی ب نە زانستیانە ل قەلەم دایی[٢٤]، لێ ژلایەکی دیڤە سائیغی ل سەر داخوازیا دەمەلووجی رابوویە ب پێداچوونا رەشنڤێس و هەلسەنگاندنا پەرتووکا وی یا ب ناڤێ (الیزیدیة) و بۆچوونا خۆ ل سەر دایە و دیارکریە کو پەرتووکا ناڤبری یا دلڤەکەرە و ژکومەکا ڤەکۆلینێن گرنگ پێکدهێت، و دەمەلووجی ب شێوەیەکی دروست و زانستیانە ل سەر کێشەیێن مللەتێ ئێزیدیان راوەستیایە، تا وێ رادەی کەس نەشیایە بەری نوکە ئەڤی کاری ئەنجام بدەت، نڤێسەری ڤەکولینێن خۆ یێن مێژووی دەربارەی جڤاك و ئایینی یێن ڤی مللەتی ب شێوازێ ئینانا دیدەڤانان یان ڤەگۆهاستنا دەنگ و باسێن وان ئەنجام دایە. (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٩).

سێ: عەباس ئەلعەزاوی (١٨٩٠- ١٩٧١)[٢٥]

مێژوونڤێس و پارێزەرێ عیراقی عەباس ئەلعەزاوی، هەڤچەرخێ دەمەلووجی بوویە، عەزاوی د پەرتووکەکا خۆدا ئەوا ب ناڤێ (موسوعة تاريخ العراق بين احتلالين) ل بەرگێ حەفتێ رەخنە ل دەمەلووجی گرتیە و دیارکریە کو پەرتووکا (امارة بهدينان الكردية...) یا سەدیق دەمەلووجی ژ کەسەکێ دی ڤەگۆهاستیە لێ ئاماژە ب ئەوی ژێدەری نەدایە، سەرەرای وێ چەندێ کو ئەوی قەدەغەکریە کو نڤێسینێن وی بهێتە ڤەگۆهاستن یان هندەك ژێ بهێتە وەرگرتن، ئانکو ئەڤ نڤێسینە

وەك دیدەڤان دەربرین ژێ کریە، هەروەسا نڤێسەری پتر ب هزرا خۆدا چوویە و هندەك دیتنێن خۆ یێن گرنگ و یێن نە گرنگ دیارکرینە، لێ ئەو نڤێسینێن ژبلی دیتنێن وی ئاماژە ب ژێدەرێن ڕەسەن ئەوێن ژێ ڤەگۆهاستین نەدایە هەروەکی ل دەڤ وی دیاردبیت کو "ڕەخنەگرتن قەدەغەیە"، هەردیسان عەزاوی د وێ باوەرییێدایە کو ژ ئەگەرێ نەبوونا تێکستێن دروست و ئاشکەرا، شاشی و ڕاستییێن پەرتووکا دەمەلووجی ناهێتە زانین، تشتێ سەیر ئەوی ژ یاسین ئەلعومەری یێ مێژوو نڤێس ڤەگۆهاستیە و هەر شاشی و کێماسی ل سەر وی هژمارتینە، ڕەنگە ئەڤ چەندە کربیت داکو ڤەگۆهاستنا خۆ پێ بەرزە بکەت (العزاوي، ٤٥). ڕاستە دەمەلووجی ل سەر بەرگێ پەرتووکا خۆدا دایە دیارکرن کو نابیت پەرتووك بهێتە ڤەگۆهاستن یان ژی بهێتە وەرگرتن، لێ ڕامانا وی نینە د ڕوویێ خواندەڤانان‌دا قەدەغەکربیت، بەلکو مەبەستا وی ئاماژە پێکرنە ب ناڤێ وی ل دەمێ بکارئینانێ، هەروەسا دەمەلووجی د هزرا خۆدا نەچوویە هەروەك عەزاوی ئاماژە پێدای بەلکو دەمەلووجی ب حوکمێ ئەزموونا خۆ یا کارگێری ل دەڤەرا بەهدینان، هەروەسا وەك دیدەڤانێ ڕویدان و پێشهاتێن دەڤەرا ناڤبری ئەڤ پەرتووکە نڤێسیە، و ژلایەکی دیڤە چ ڕاستی بۆ وێ چەندێ نینە کو دەمەلووجی د نڤێسینا خۆدا ئاماژە ب یاسین عومەری نەدابیت، لێ پشت بەستنەکا تمام ل سەر ناڤبری نەکریە، بەلکو د هەمان دەمدا دەمەلووجی د پەرتووکا خۆدا هێرش کریە سەر عومەری و ب مێژوونڤیسەکێ پێنووس فروش ل قەلەم دایە، چونکە ب دیتنا وی ناڤبری بەرامبەر مێژوویا کوردان یێ نەزان بوویە و گوتنێن بێ بنەما داینە پال وان (الدملوجي، ١٩٥٢، ٢٥-٢٦).

چار: ئیبراهیم بەگ ئەلواعز (١٨٩٣-١٩٥٨)[٢٦]

مافپەروەر و تورە نڤێسێ عیراقی ئیبراهیم بەگ ئەلواعز، هەڤچەرخێ دەمەلووجی بوویە و دهەمان سالا وەفاتا دەمەلووجی ل سالا ١٩٥٨ وەغەرا دویماهیێ کریە، واعز ل سالا ١٩٤٤ هەڤنیاسین ل گەل دەمەلووجی کریە، ل وی دەمی سەروکی دادگەها مووسل بوویە، و ل دۆر ڕەوشەنبیریا دەمەلووجی یا هەمە لایەنی دبێژیت: "ب دریژیا ژییێ خۆ ج جاران وان شەڤ و ڕۆژان ژبیرناکەم ئەوێن

من ل نێزیکی وی دەربازکرین... و خۆشی و چێژ ژ گۆتنێن وی وەرگرتین... و مفا و زانیاری و پێداچوونا وی یا بەرفرەهـ دیتی... دڤێت راستی بهێتە گوتن کو پەرتووکخانا وی یا دەولەمەندبوویە و هەموو زانست و هۆنەران ب خۆڤە دگریت ... دەمەلووجی خودان رەوشتەکێ بەرز و زانایەکی سادە و تۆیژینەوەرەکێ هویربین و روح سڤك بوویە و هەردەم دیوانا وی یا پر بوو ژ کەسانێن رەوشەنبیر... و تام ژ سوحبەتێن وی دهاتە دیتن... لەورا دەمەلووجی ب راستی فەیلەسووف بوویە". (الواعظ، ١٩٥٨، ٤).

پێنج: جەرجیس فەتحوڵلا (١٩٢٣-٢٠٠٦)[٢٧]

نڤێسکار و پارێزەر و سیاسەتمەدار جەرجیس فەتحوڵلا ل دویماهی ژیێ دەمەلووجی هەڤنیاسین ل گەل کریە، و زێدەتر ژ جارەکی سەرەدانا مالا وی کریە، و دبەرامبەردا دەمەلووجی نێزیکی دوو تا سێ جاران سەرەدانا ئوفیسا فەتحوللای ل مووسل کریە، فەتحوللا دەربارەی دەمەلووجی و رێبازا وی دبێژیت: "دەمەلوجی شیانێن سەرسورهێنەر هەبووینە، و زمانێ تورکی ب باشی دزانی، و شێوازێ نڤێسینا وی زۆر نێزیکی شێوازی نڤێسەرێ تورك (نامق کەمال)[٢٨] بوویە، هەروەسا فەتحوللا درێژەپێدانێ ب گوتنێن خۆ دەربارەی دەمەلووجی ددەت و دبێژیت: "خوین و شیانێن گەنجاتیا وی د دەمارێن ویدا دگەرییان، و هەمیشە یێ پێداگیر و سەر گەرم بوویە، و ئەگەر بیروکە و هزرەك ب دلی وی بایە دا بەرەف وێ هزری چیت و دارێژیت، و دژوار و رەقترین دەربرین هەلدبژارتن، لەورا ئەوا وی دنڤێسی ناڤداری و مال بۆ نەمان بەلکو ب دەستڤە نەهات، ب تنێ ئاریشە بۆ مان (فتح الله، ١٩٥٨، ٦).

هەر دیسان ل دۆر نڤێسینێن دەمەلووجی، فەتحوللای دیارکریە: کو دەمەلووجی ل پێش چاپکرن و بەلاڤکرنا هەر پەرتووکەکا خۆ پێداچوونەکا باش و زانستیانە ئەنجام دایە، و ناڤبری نموونەیەکێ ل سەر ڤێ یەکێ دهینیت و دبێژیت: "دەمەلووجی پێش پەرتووکا خۆ ئەوا ب ناڤێ (امارة بهدينان الكردية ...) چاپ بکەت، رادەستی من کر و داخواز ژ من کر پێداچوون و خواندنەکا باش ل سەر پەرتووکا ناڤبری بکەم و ب تایبەتی ژی ژلایێ زمانیڤە و دیتن و بۆچوونێن خۆ تێدا دیاربکەم"، فەتحوللا ئەگەرێ رادەستکرنا رەشنڤێسا پەرتووکێ بۆ وێ یەکێ دزڤرینت، کو خواندنا

دەمەلووجی ب زمانێ عەرەبی هندەك لاوازی تێدا هەبوویە، ئەوژی ژ ئەگەرێ لاوازیا خواندنا وی سەردەمی ئەوی دەمەلووجی تێدا دەربازکری، ژبەرکو ماموستایێن وی تورك بووینە و د زمانێ عەرەبیدا بسپور نەبیوونە (البوتانی، ٢٠١٧، ص٣٥٧).

شەش: پ. د. ئیبراهیم خەلیل ئەحمەد ئەلعەلاف[٢٩]

مێژوونڤیسی مووسلی دکتور ئیبراهیم عەلاف، زێدەتر ژ گۆتارەکێ دەربارەی سەدیق دەمەلووجی و رێبازا وی یا نڤێسینا مێژوویێ ل بەرپەرێن رۆژنامە و گۆڤارێن عیراقێ بەلاڤکرینە، و دەمەلووجی ب "مێژوونڤیسی مووسلی یێ مەزن" دایە نیاسین، هەروەسا ئەو ب نڤێسین و ئەزموونا وی یێ مێژوویی سەرسام بوویە، (دیدار ل گەل دکتۆر ئیبراهیم عەلافی ، ٢٠٢٢/٦/٢٨).

عەلاف ل دۆر رێباز و نڤێسینێن دەمەلووجی دیاردکەت: کو ناڤبری د نڤێسینا مێژوویێدا خودان شێوازەکێ تایبەت بوویە زۆر نێزیکی شێوازی زانستیێ بەربەلاڤ بوویە، ژبلی ڤەگەریانێ بۆ ژێدەرێن رەسەن، بەلکو ئەو هەردەم یێ بەرهەڤ بوو ژ گوندەکێ بۆ گوندەکێ دی، و ژ باژیرەکێ بۆ باژیرەکی دی بچیت و کۆمبوونێ ل گەل کەسێن جودا بکەت، ژ پێخەمەت دەستڤە ئینانا زانیاریان، و ئەگەر زانیبا دێ هندەك زانیاری دەستکەڤن، هەموو رێك بۆ ڤێ یەکێ بکاردینان و چ تشت بەرامبەری وی نە دبوونە ئاستەنگ و رێگر (العلاف، ٢٠١١، ١٤٥). هەروەسا عەلاف ل سەر شێوازی رەخنەیا دەمەلووجی دبێژیت: "دەمەلووجی ب چاڤەکێ رەخنەیی تەماشای ژێدەر و سەرهاتیان دکر، و پێکول و هەڤبەرکرن و شرۆڤەکرنا پێزانینان دکر، داکو بگەهیتە راستیان و ب شێوازەکی زمانڤانی یێ سڤك و جوان دنڤێسا، دیسان دەمەلووجی گەلەك گرنگی ددا ئەگەرێن نڤێسینا پەرتووکێن خۆ و بەردەوام ئەو یەکە دیاردکر کو ئارمانج ژ نڤێسینێن وی چارەسەرکرنا هندەك ئاریشە و کێشەیێن مێژوویی و جڤاکی یێن وەلاتینە. دیسان دەمەلووجی ب رێکا نڤێسینێن خۆ تەخا گەنجان ئاراستە دکر کو بەرەڤ رێکا زانستی بچن و خۆ ژ رەوشت و داب و نەریتێن بەربەلاڤ ئازاد بکەن، هەروەسا دەمەلووجی هەستەکێ رەخنەیی یێ ب هێز هەبوو

و دانوستاندنێن گەرم ل گەل هندەك نڤێسەرێن هەڤچەرخێ خۆ هەبوون ژ وانا: مێژوونڤێسێ ئەرمەنی ئیستارجیان و مێژوونڤێس عەباس عەزاوی و سلێمان سائیغ و چەندین کەسایەتیێن دی. (العلاف، ٢٠١١، ١٤٥-١٤٦).

حەفت: پ.د. خەلیل عەلی موراد[٣٠]

مێژوونڤیسێ کورد دکتۆر خەلیل، دەمەلووجی ب ڤەکۆلەرەکێ بێهن فرەهـ دایە ناسکرن و ل دۆر رێبازا وی یا نڤێسینا مێژوویێ دبێژیت: دماوەیێ خواندنا من بۆ هەردوو پەرتووکێن دەمەلووجی (الیزیدیة) و (امارة بهدینان الکردیة...)، بۆ من دیاربوو کو ئەز ل هەمبەر ڤەکۆلەرەکێ خۆدان شیان و بابەتیانە و بێ لایەن راوەستیایمە، ئەڤە ژبلی شێوازی وی یێ نەوازە د نڤێسینێدا، و ل دویڤ کار و بزاڤێن وی دیار دبیت، کو ئەو ڤەکۆلەرەکێ بیهن فرەهـ بوویە، و ل دەمێ نڤێسینا ڤەکۆلینان ب هویری و ب هۆشیاری سەردەری ل گەل زانیاریان کریە، و نە ب تنێ پشت بەستن ل سەر پەرتووکان کریە، بەلکو زۆر جاران ب شێوەی مەیدانی ژی کارکریە، و ئەڤ چەندە ژی ب باشی د پەرتووکا (الیزیدیة)دا دهێتە دیتن، ژبەرکو دەمەلووجی د پێشەکیا پەرتووکا ناڤبریدا دووپاتی ل سەر گرنگیا تیکەل بوونێ ل گەل ئەڤێ ئولێ کریە، و ب باشی دەربارەی ئایین و کەلتوور و داب و نەریتێ وان شرۆڤەکریە، هەروەسا دەمەلووجی خۆ فێری زمانێ وان کریە، و ل گەل زەلامێن وان یێن ئایینی کۆمبوویە و کەفتیە دانووستاندنێ، زێدەباری سەردانێن وی بۆ دەڤەرێن شنگال و شێخان و جەزیرە و تۆر عابدین و نسیبینێ، زێدەباری ماناڤەیا وی بۆ ماوەی سێ سالان ل گوندێ باعەدرێ، و ب ڤی رەنگی دەمەلووجی شیایە زۆرترین زانیاریان ل دۆر ئیزیدیان کۆم بکەت و بۆچوون و زانیارێن وان نڤیسەران ئەوێن ل دۆر ڤێ ئولێ نڤیساین راستڤە بکەت (دیدار ل گەل دکتۆر خەلیل عەلی موراد ٢٠٢٢/٩/٥،).

هەر دیسان مورادی دایە دیارکرن: دەمەلووجی هەر ژ دەستپێکا چەرخێ بیستێ ب حۆکمێ کارێ خۆ یێ کارگێری ل دەڤەرێن جودا جودا ل بەهدینان، هەروەسا کاری وی وەك سەرنڤیسەرێ رۆژنامەیا (النجاح) ئەوا دویماهیا سالا ١٩١٠

ل مووسل دەرچووی، دیاردبیت کو ناڤبری ئاگەهیەکا باش ل دۆر سرۆشت و خرابیا کارگێری و سیاسەتا عوسمانیان د دەڤەرێدا هەبوویە، ب تایبەتی د سەردەمێ ئیتیحادیان (١٩٠٨-١٩١٨)دا، و دڤی بیاڤیدا پێزانین خۆ ب شێوەیەکێ جوان د پەرتووکا (امارة بهدينان الكردية) دارێشتینە (دیدار ل گەل دکتۆر خەلیل عەلی موراد ب رێیا پەیوەندییێن تۆرێن جڤاکی، ٢٠٢٢/٩/٥).

هەشت: پ. د. عەبدولفەتاح عەلی یەحیا بۆتانی[٣١]

مێژوونڤیسی کورد دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی ب هەڤال دوستێ مالباتا سەدیق دەمەلووجی دهێتە هژمارتن، و ل دویماهی سالێن هەشتیان و دەستپێکا سالێن نۆتان ژ چەرخێ بیستێ سەرەدانا مالباتا ناڤبری ل مووسل و بەغدا کریە، و پەیوەندییێن باش ل گەل ئەندامێن مالباتێ هەبووینە، ب تایبەت ژی کچا وی سوعاد سەدیق دەمەلووجی، هەر ب رێکا وێ بۆتانی شیایە چەندین زانیاری و نڤێسین و بەلگەنامەیێن گرێدای دەمەلووجی و مالباتا وان بدەست خۆڤە بینیت، هەروەسا بۆتانی پتر ژ گۆتارەکێ ل دۆر دەمەلووجی ل بەرپەرێن رۆژنامە و گۆڤارێن عیراقی و هەرێما کوردستانێ بەلاڤکرینە، تەنانەت پێداچوون و پێشەکیەك بۆ چاپا دووێ ژ پەرتووکا بەهدینان نڤێسایە، و رۆهنکرن و راستڤەکرن ل سەر شاشیێن دەمەلووجی دایە و ل پەراوێزێن پەرتووکا ناڤبری داریشتیە. (دیدار ل گەل بۆتانی، ٢٠٢٢/٥/٣). بۆتانی ل دۆر نڤێسینێن دەمەلووجی دایە دیارکرن: کو دەمەلووجی بەردەوام دنڤێسینێن خۆدا پشتا لایەنێ دادیێ و راستیێ گرتیە دژی ستەم و ستەمکار و دەرەبەگان، ژبەرکو ئەو وەك نڤێسکار و مێژوونڤێس خودان دیتن و هزرێن روون و جودا بوویە، و ب بانگەوازیا خۆ یا ویرەك ب تایبەتی ژی د ئازراندنا بابەتێن هەستیاردا پێش سەردەمێ خۆ کەفتیە، و شێوازی وی ب رۆهنیا بینینا هزری یێ ناوازەبوویە، ئەڤجا شێوازی وی رۆهن و پری بەهانە و بەلگە و نیشانێن ڤەبری و سڤکاتیپێکرن ب هزرێن کەڤنارە و بۆچوونێن نادروست بوویە، لەورا دەمەلووجی بوویە جهێ رێز و ڤیانی ژ لایێ خەلکی ب گشتی و خواندەڤانان ب تایبەتی (البوتانی، ٢٠٠٣، ١١٧). هەروەسا دەمەلووجی ب هیچ شێوەیەکی خۆ ژ راستیان

نەدایە پاش، و پێداگیریا وی ل سەر گوتنا راستیان بوویە ئەگەرێ دوژمنکاریا راستەقینە و گونەهبارکرنا وی ب گوتنێن بێ بنەما ژلایێ دەستهەلاتدارێن عوسمانی و عیراقی و بەریتانیا ڤە و هەروەسا کەسێن خودان هزرێن بەرتەنگ، لەورا نڤێسینێن دەمەلووجی ب ساناهی نەدهاتنە بەلاڤکرن بەلکو چەندین ئاستەنگ و تەگەرە د ئێخستە بەردەم نڤێسینێن وی تەنانەت قەدەغەکرنا بەلاڤبوونا پەرتووکێن وی و ڤەکێشانا بەرهەمێن وی ل پەرتووکخانەیێن بازاری ژلایێ دەستهەلاتدارێن عیراقی و تەنانەت ژلایێ خودی مالباتا دەمەلووجی بخۆ ژی مینا هەردوو پەرتووکێن وی (الیزیدیة) و (الانقاض) (یحیی، ١٩٨٩، ص١٤٩-١٥٤).

بۆتانی د گۆتارەکا خۆدا دایە دیارکرن و دبێژیت: گەر بەرێخودانەکی بۆ بەرهەم و ڤەکۆلین و گۆتارێن دەمەلووجی ژلایێ زانستی و بابەتی ڤە بکەین، هەروەسا ل بەر رۆشناییا سەردەمی وی تێدا دەربازکری، ئەم دشێن بێژین: هەر چەندە پەرتووك و نڤێسینێن وی کێم و کورتیێ تێدا هەنە، لێ ئەگەرێ ڤێ چەندێ بۆ کێمبوونا ژێدەر و لێڤەگەران دزڤریتن، لێ سەرەرای ڤێ چەندێ دەمەلووجی دچیتە دناڤا بازنا مێژوونڤێسێن ژێهاتی یێن خودان تایبەتمەندی و سالۆخەتێن گرنگ، کو ژ نڤێسەرێن چاخی وی دهاتە جوداکرن، بەلکو زۆر ژوان نەگەهشتینە ئاستێ دەمەلووجی، و بەلگە ل سەر ڤێ چەندێ ئەوە پەرتووك و گۆتارێن وی بووینە جهێ گرنگی پێدانێ ژلایێ خەلکی و تەخا رەوشەنبیران و سازیێن فەرمی ڤە (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٧). هەروەسا ژلایەکی دیڤە دەمەلووجی شارەزایی د چەندین زماناندا هەبوویە، ژبلی زمانێ عەرەبی، زمانێ فارسی و تورکی و کوردی ب باشی دزانی و یێ ب شعرێن هەردوو هۆزانڤانێن فارسی (حافز و سەعدی) شیرازی داخبار بوو (الدملوجی، ٢٠١٠،ط٢، ٩).

نڤێسینێن دەمەلووجی ب ژێدەرێن بهادار و باوەرپێکری دهێنە هژمارتن، ب تایبەتی ئەو دیدەڤان و هەڤچەرخی زۆربەی رویدانان بوویە یێن کو د نڤێسین و ڤەکۆلینێن خودا بەلاڤکرین، ل گەل ڤێ چەندێ ژی دەمەلووجی ماوەیەکی باش ژ ژیانا خۆ دناڤ گەلێ کورد دەربازکریە و گەلەك ژ کەسایەتیێن کوردی نیاسینە مینا

محەمەد ئەمین زەکی و تەوفیق وەهبی و چەندین کەسایەتیێن دیتر و پەیوەندیێن دۆستایەتی ل گەل وان هەبوویە[٣٢]، لەورا بەشێ هەرە زورێ نڤێسینێن دەمەلووجی بۆ گەلێ کورد تەرخان کریە، تایبەت ژی کوردێن ئێزیدی، و ژئەگەرێ ڕەوشت و سەرەدەریا وی یا پاك جهەکێ تایبەت ژ لایێ ئەڤی مللەتی ناڤبری هەیە (دیدار ل گەل بۆتانێ، ٢٠٢٢/٥/٣). بۆتانی ل دویماهی گۆتنا خۆ ل سەر دەمەلووجی دبێژیت:" د ڕاستیدا پیشاندانا دیدەڤانیێ و ئینانا نموونەیان ل سەر زانستی و میتودا دەمەلووجی د نڤێسینا مێژوورییێدا پێدڤی ب دەهان لاپەران هەیە، هەرووەسا پێدڤیە خواندەڤان ب خۆ بەرێخودانەکێ ل سەر نڤێسینێن وی بکەت، تاکو مفایی ژ شرۆڤەکرنا وی یا نەوازە و گەنگەشێن وی یێن و شیانێن وی یێن حێبەتیکەر ل دەربرینان و ئینانا گروڤەیان بکەت، و ئەگەر باشترین تشت هەبیت و پێشکێشی نموونەیێن مینا دەمەلووجی بهێتە کرن ئەوژی بەرهەم و نڤێسینێن وان بهێتە کۆمکرن و دووبارە بهێتە چاپکرن (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٩).

نەهـ: پ. د. سیار کەوکەب عەلی جەمیل[٣٣]

مێژوونڤیس دکتۆر سیار جەمیل، دەمەلووجی ب ئێك ژ مێژوونڤێسێن هەرە دیارێن مووسلێ ل قەلەم دایە، و ئاشکرا کریە کو ئەو یێ ژ هەژی و بژارەیە ل سەر وی بهێتە نڤێسین، لێ ل گەل ڤێ چەندێ ژی ئەو ب "مێژوونڤێسەکێ پەراوێزخستی" ناڤکریە، چونکە ب دیتنا وی مافی دەمەلووجی نەبتنێ ژلایێ خەلکێ باژێرێ مووسل ڤە هاتیە خوارن، بەلکو دهەمان دەمدا ژلایێ هەموو ڕەوشەنبیر و مێژوونڤێسێن عیراقێ ڤە (دیدار ل گەل دکتور سیار جەمیل ،٢٠٢٢/١/٢٥).

و ل دۆر شێوازێ دەمەلووجی یێ نڤێسینا مێژوویێ جەمیلی دیارکریە: کو سەرەرای هەلویستێ دەمەلووجی یێ ڕەق و ڕۆکمان و نە دەستبەردانا وی بۆ ڕا و بۆچوونێن کەسانێن دیتر، لێ یاگرنگ دەمەلووجی خۆدان هزرەکا بەرز بوویە و ب هووربینیا خۆ یا زانستی بەرنیاس بوویە، ئەو ژی ژ ئەنجامێ خواندنا وی یا هەمەرەنگی د چەندین زماناندا، ژبەرکو دەمەلووجی ژبلی زمانێ عەرەبی، شارەزایی د زمانێن تورکی و فارسی ژیدا هەبوویە، و دبێژن شێوازی وی ب زمانی تورکی ژ یێ

عەرەبی باشتربوویە، رەنگە ئەڤ چەندە هاریکاربوویە کو دەمەلووجی ئاشنایێ رەوشەنبیریا وەلاتێن دی ژی ببیتن، (الجمیل، ٤تموز ٢٠٢٢). سەبارەت پەرتووکا (الیزیدیة) جەمیلی دایە دیارکرن: کو دەمەلووجی ئێکەم کەس بوویە کۆ ڤەکۆلینەکا ئەنسروپولوژی ل دۆر ئێزیدیان ئەنجام دابیت، و پەرتووکا ناڤبری ب ئینسکلوپیدیایەکا مێژوویی هژمارتیە، چونکە ب دیتنا وی گەلەك راستیێن ڤەشارتی ئاشکراکرینە کو هیچ ژ روژهەلاتناسان و تەنانەت مێژوونڤێسێن عیراقی ژی نەشیانە بگەهنە ئاستی وی د تۆمارکرنا راستیاندا، بەلکو دەمەلووجی شاشیێن وان مێژوونڤێسان راسڤەکرینە ئەوێن ل دۆر ئێزیدیان نڤێسین. هەروەسا دەربارەی پەرتووکا وی ئەوا ب ناڤێ (مدحت باشا) جەمیلی ئاشکراکریە کو پەرتووکا ناڤبری ب ئێك ژ رەواترین بەرهەمێن دەمەلووجی بوویە، کو زانیاریێن گرنگ ل دۆر والی و وەزیری عوسمانیێ ناڤدار مدحەت پاشا بخۆڤە دگریت، لێ ب مخابنیڤە پەرتووکا وی ژلایێ کەسەکیڤە هاتیە دەستکاریکرن و دووبارە هاتیە چاپکرن، و ناڤێ خۆ دایە ل گەل دەمەلووجی و ناڤێ وی ب دکتور سەدیق دەمەلووجی ئینایە، بیێ کو بزانیت کو دەمەلووجی بۆ رۆژەکێ ژی پەیوەندی ب زانکۆیێ نەکریە. (دیدار ل گەل دکتۆر سیار جەمیل، ٤ تموز ٢٠٢٢).

دویماهی

دەمەلووجی وەکو ئێك ژ مێژوونڤێس و نڤێسکارێ هەرە دیارێن عیراقێ دهاتە هژمارتن، ژبەرکو ئەو خودان بەهرە و شیانێن دەولەمەند بوویە، و گومان تێدا نینە کو زەلامەکێ خۆ دروستکەر بوو کو شیا ڕێکا خۆ بەرەڤ سەرکەفتنێ و ناڤدارییێ ببریت، و بگەهیتە قۆناغێن پێشکەفتنێ د پێگەهشتنا هزریدا ب پشتبەستن ل سەر خۆ، و ب خواندن و ڤەکۆلین و هویرکاریا بەردەوام ژ بۆ گەهشتن ب ڕاستیێ، بارودوخێن کەڤنە خوازیی یێن پری تەپەسەرکرن و نە داد پەروەرییێ نەشیانە کارتێکرنێ لێ بکەن یاخۆد ڕێکێ بەرەڤ مەزن بوونێ لێ بگرن، و حەزێن وی یێن نیشتمانی و هەڤدژیا زالبوونا عوسمانی و بەریتانی هەر ژ گەنجیاتیا ویدا دیاربوون، هەر دیسان دەربارەی ڕێبازا وی یا نڤێسینا مێژوویێ دیار دبیت، کو ئەو دنڤێسینا مێژوویێدا خودان پێنووس و شێوازێ تایبەتیێ خۆ بوویە، و هەموو ئالاڤێن نڤێسینێ دابین کرینە، و د دەمێ خوییێ گونجایدا بکارئینانینە، و هەردەم دەمەلووجی ب گومان بەریخۆدایە ڕویدانێن ڕابردوو و یێن هەڤچەرخێ خۆ، و نە کەڤتیە ژێر باندوورا ڕایا گشتی یا خەلکی، یان لایەنەکێ دیارکری، و چاڤەرێ هیچ یاداشت و ئافەرینا نەبوویە، لێ دهەمان دەمدا دەمەلووجی وەك هەر مێژوونڤێسەکێ دیتر یێ دویر نەبوویە ژ هەبوونا شاشیان ب تایبەت ژی د کارئینانا سالێن مێژوورییدا، ئانکو زۆر جاران دەمێ باسی ڕویدانەکێ کربیت ئاماژە ب سالا وێ نەدایە، یان ژی دناڤبەرا مێژوویا زاینی و مشەختیدا هەڤبەرکرن نەکریە، چونکە ڕویدانێن مێژوویی هەر چەند یا گرنگ بیت، پێدڤیە مێژوونڤێسی جەخت ل سەر دانانا سالا مێژوویی بکەت، هەر دیسان دەمەلووجی ژ ئەگەرێ کەللە ڕەقیا وی هەردەم پێداگری ل سەر بۆچوونێن خۆ کریە، ئانکو دەستبەرداری هزرێن خۆ نەبوویە، و زۆرجاران ژێدەرێن بیانیان ڕەت کرینە، لێ سەرەرای وان کێم و کاسیان ئەوێن مە ئاماژەپێکری، دەمەلووجی دچیتە دناڤ بازنا مێژوونڤێسێن ژێهاتی یێن خودان تایبەتمەندی و سالۆخەتێن گرنگ کو ژ نڤێسەرێن چاخی وی دهاتە جوداکرن، لەورا نڤێسینێن وی جهێ خۆ ل دەڤ خواندەڤان و ڕەوشەنبیران کریە.

پەراوێز

(١) پەیڤا ئەفەندی بۆ فەرمانبەرێن دەولەتا عوسمانی، هەروەسا بۆ دەرچوویێن قوتابخانەیێن عوسمانیان دهاتە بکارئینان. بۆ پتر پێزانیان بنێرە: (الوردی، ٢٠٠٨، ٩٠).

(٢) سوعاد دەمەلووجی ل سالا ١٩٢٨ ل باژێرێ مووسل ژ دایک بوویە، و قوناغێن خواندنا خۆ ل مووسل دەربازکریە، و بوویە ماموستا و نێزیکی (٣٢) سالان دکەرتێ پەروەردە وفێرکرنێدا کارکریە، خانم سوعاد تا رادەیەکی شیایە نڤیسین و بەرهەمێن بابێ خۆ سەدیقی ب پاریزیت و هەر ژ زاروکینیا خۆ ب بابێ خۆڤە یا گرێدایێ بوو، و ل دەستپێکا سالا ٢٠١١ ل مووسل وەغەرا دویماهیێ کریە. (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٨؛ دیدار ل گەل سەباح سەدیق دەمەلووجی ل ٢٠٢٢/١/٢٥).

(٣) تەوفیق بچووکترین برایێ سەدیق دەمەلووجی بوو، ل سالا ١٨٩٤ ل مووسل ژ دایک بوویە، و خواندنا خۆ ل کۆلیژا سەربازییا عوسمانی ل ئیستانبوولێ دەربازکریە، و بەشدار د شەرێ جیهانیێ ئێکێ (١٩١٤-١٩١٨)دا بەرامبەر هێزێن رووسی ل ئاخا ئیرانێ کریە و هەر ل وێرێ هاتیە ئێخسیرکرن، و ل ئادارا ١٩٢١ ڤەگەرییایە عیراقێ، و هەر ل گەل دانانا فەیسەلێ کورێ حسێنی ل ١٩٢١ وەک شاهـ ل سەر عیراقێ دبیتە زیرەڤانیێ وی یێ تایبەت و د هاتن و چوونێن ویدا ل گەلدا بوویە، و ل سالا ١٩٨٣ وەغەرا دویماهیێ کریە. (البوتاني، ٢٠١٧، ٦١-٦٢).

(٤) محەمەد تەوفیق نوعمان فەخری ل سالا ١٩٤٤ ل باژێرێ مووسل ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٦٥ خواندنا خۆ ل بەشێ کارگێریا گشتی ل زانکۆیا بەغدا دویماهێک ئینا، فەخری ب دەهان ڤەکۆلینێن بەلاڤکری ل گوڤارێن زانکۆیی هەنە و ب چەندەها ڤەکۆلینان بەشداری کونگرە و کۆربەندێن زانکوویێ بوویە، و نها ل باژێرێ مووسل نیشتەجێیە (دیدار ل گەل فەخری ٢٠٢٢/١/٥).

(٥) فارووق دەمەلووجی یێ بەرنیاس ب فاروقێ بەیتار ل سالا ١٨٨١ ل مووسل ژدایک بوویە، و ل سالا ١٩٠٠ خواندنا خۆ ل زانکۆیا ئیستانبوول دویماهی ئینایە و بوویە نۆژدارێ ڤێتەرنەرییێ، و ل سالا ١٩٣٣ بوویە رێڤەبەرێ گشتی یێ ڤێتەرنەریێ ل عیراقێ، ل دویڤدا ژیێ خۆ یێ مایێ ژ بۆ خواندن و ڤەکۆلینێن ئایینی تەرخان کریە تا مرنا وی ل ١٩٥٧، و دڤی بیاڤیدا بوویە خودانێ چەندین بەرهەمێن زانستێن ئایینی یێن جودا جودا (الطالب، ٢٠٠٨، ٤٠٤-٤٠٥).

(٦) نڤیسکارێ نڤێسینێ (تحریرات کاتبی) ئێک ژکارێن فەرمانبەریێ بوویە ل دەولەتا عوسمانی، و دسیستەمێ کارگێریێ قەزایاندا پشتی رێڤەبەرێ دارایی دهێت و ئەرکێ وی رێکخستنا هەموو کاروبارێن نڤیسکارییێ یە ژ هنارتی و هاتی و هەروەسا نڤێسارێن دناڤبەرا قەزایێ و لیوا و ناحیێن سەر ب قەزایێ ڤە. بنێرە (موراد، ٢٠١٧، ٤٥).

(٧) ناحیا قزلجە دکەڤیتە نێزیک سنووری عیراق – ئیران، و ل دویڤ دابەشکرنا کارگێریا سالا ١٢٨٤مش/١٨٦٧ز سەر ب قەزا گول عەنبەر ل سەنجەقا سلێمانیێ بوویە، ود نوکەدا سەر ب قەزا پێنجوینە ل پارێزگەها سلێمانیێ. بنێرە (رؤوف، ٢٠٢٠، ٥٢٩؛ غەفور، ٢٠٢٠، ب٢، ٧١٥).

(٨) ئەترووش سەنتەرێ ناحیا مزووری، دکەڤیتە روژهەلاتێ پاریزگەها دهۆکێ، وب (١٨) کم ژ قەزا شێخان دوورە، ل دویڤ دویماهی سالنامەیا ویلایەتا مووسل یا سالا ١٣٣٠مش/١٩١١سەر ب قەزایا دهوک ڤە بوویە، نها ژی سەر ب پارێزگەها دهۆک ڤەیە. بنێرە: (موصل ولايت جليلەسنه مخصوص سالنامەدر، ١٣٣٠هـ ٢٠١؛ غەفوور، ٢٠١٩، ٢٩ – ٣٠).

(٩) داوودیە دکەڤیتە باکووری پارێزگەها دهۆکێ، ل دویڤ دویماهی سالنامەیا ویلایەتا مووسل یا سالا ١٣٣٠مش/ز١٩١١ ئێک ژ ناحیێن قەزا ئامیدیێ بوویە، نها گوندەکە سەر ب ناحیا بامەرنێ ل پارێزگەها دهۆکێ (موصل ولايت جليلەسنه مخصوص، ١٣٣٠هـ ٢٠٩؛ غەفوور، ٢٠١٩، ٢٧١).

(١٠) النجاح روژنامەیەکا حەفتیانە بوو ل ویلایەتا مووسل، و زمانحالێ پارتا حوریە و ئیئتلاف بوویە، ل ١٢ چریا دووێ ١٩١٠ ئێکەم ژمارا وێ دەرچوویە، و گۆتارێن وێ ب هەردوو زمانێن (عەرەبی و تورکی) دهاتە بەلاڤکرن، بەردەوام رەخنە ل سیاسەتا ئیتحادییان دگرت، و ئارمانجا وێ پێداگری ل سەر دەستووری و داخوازکرنا لامەرکەزیەتیێ بوویە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (احمد، ١٩٨٢، ٤٧-٥٣).

(١١) شەترە ئێک ژ قەزایێن پاریزگەها زیقارە ل باشووری عیراقێ و ب دویریاتیا ٤٥کم ژ باژێرێ ناسرییە، (بابان، ١٩٨٩ ، ١٧٦-١٧٧).

(١٢) حەزێن دەمەلووجی یێن نیشتمان پەروەری و سەرەدەریا وی یا نەرینی هەمبەر ئەفسەرێن ئینگلیزان، بوونە جهێ دلتەنگیا حکوومەتا عیراقێ تایبەت ژی ل سەر ئاستێ بلند، تەنانەت مالباتا دەمەلووجی ژی، و ژبۆ ڤێ یەکێ چەندین جاران هۆشداری داینە دەمەلووجی کو گهورینێ د رەفتارێن خۆدا هەمبەر ئینگلیزان بکەت، لێ د بێ ئەنجام بوون، تا ل دوایێ دەمەلووجی ل سەر کاری خۆ دهێتە لادان بێ کو هیچ مووچەیەکی خانەنشینێ بۆ بهێتە تەرخانکرن. (يحيى، ١٩٨٩، ١٥٧).

(١٣) سەباح سەدیق دەمەلووجی ل سالا ١٩٣٧ ل باژێرێ مووسل ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٥٤ چوویە وەلاتێ بەریتانیا و ل وێرێ ئەندازیاریا میکانیکی خواندیە، نێزیکی بیست سالان د کەرتێ نەفتێدا کارکریە، هەروەسا بوویە شیرەتکار ل پەیمانگەها راهینانێن پەترولێ ل رێکخراوا ئوپێک، سەباح دەمەلووجی نێزیکی سێزدە بەرهەمێن وەرگێرانێ ژ زمانێ ئینگلیزی بۆ عەرەبی هەنە، و نها ل عەممان پایتەختێ ئوردنێ نیشتەجێیە. (دیدار ل گەل سەباح دەمەلووجی ، ٣/١٥؛ ٤/١١/ ٢٠٢٢).

(١٤) دانەیێن پەرتووکا (الانقاض) ژلایێ مالباتا سەدیق دەمەلووجی ڤە هاتیە پاراستن، و دکتور بوتانی ل سالا ١٩٨٧ شیایە ب ڕێیا سوعاد سەدیق دەمەلووجی چەند دانەیێن ئەڤێ پەرتووکێ ب دەستخۆڤە بینیت، هەروەسا بوتانی دایە دیارکرن: کو دانەیەکا پەرتووکا ناڤبری ل پەرتووکخانا نیشتمانی ل بەغدا هاتیە دیتن. (یحیی، ١٩٨٩، ١٦٠).

(١٥) عەبدوللا سەعید یێ بەرنیاس ب (دکتۆر عەبدوللا)، برایێ بەری دویماهیێ یێ سەدیق دەمەلووجی بوویە، و ل سالا ١٨٩٠ ل مووسل ژ دایک بوویە، ناڤبری دەرچوویێ کۆلێژا حەیدەر پاشا یا لەشکری ل ئیستامبوولێ بوو، و د گەرم و گرییا شەرێ جیهانیێ ئێکێ چوویە د خزمەتا مالباتا سعوود ل باژێرێ نەجد ل وەلاتێ سعودییێ، و بوویە جهێ باوەریێ ل دەڤ مالباتا ناڤبری، لەورا چەندین پۆستێن گرنگ و هەستیار پێ دهێتە بەخشین، مینا نۆژدار و شیرەتکارێ شاهـ عەبدولعەزیز ئال سعوودی، پاشان بوویە بەرپرسێ کاروبارێن سیاسی و دەرڤە د حکۆمەتا نەجد دا، و ل سالا ١٩٢٨ ل ژێر کارتێکرن و داخوازیا سەدیق دەمەلووجی ڤەدگەریتە عیراقێ، و چەندین پلە و پۆستێن بلند د حکووماتێن عیراقیدا وەرگرتیە مینا کونسلێ گشتی یێ عیراقێ ل وەلاتێ مسرێ و ل دویڤدا ل سالا ١٩٣٤ دبیتە وەزیرێ دەرڤە یێ عیراقێ و چەندین پوستێن دیتر وەردگریت، لێ پشتی ڕویدانێن ١٤ تیرمەها ١٩٥٨ ژیانا وی یا سیاسی ب دویماهی دهێت و ب ئەگەرێ نەخۆشیا پەنجەشیری ل سالا ١٩٧١ وەغەرا دویماهیێ کریە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (الازیرجاوی، ٢٠١٤).

(١٦) عیماد عەبدولسەلام ڕەووف (١٩٤٨-٢٠٢١)، ل باژێرێ بەغدا ژدایک بوویە، هەر ل هەمان باژێرێ ناڤبری ڤوناغێن خۆ یێن خواندنێ دەربازکریە، و ل وەلاتێ مسرێ هەردوو باوەرنامەیێن ماستەر و دکتورا بدەستڤەئینایە، ڕەووف ب ئێک ژ مێژوونڤیسێن هەرە دیارێن عیراقێ دهێتە هژمارتن، ڕولەکێ کاریگەر د پێشئێخستنا مێژوویێدا هەبوویە، و بەرهەمێن وی بۆ چەندین زمانێن بیانی هاتینە وەرگێران، و بەشداری ب دەهان ڤەکۆلینان ل گۆڤارێن زانستی و ئەکادیمی ل وەلاتیێ جودا جودا دا بوویە. بۆ پتر پێزانینان ل دۆر ژیاننامە و کارو بەرهەمێن وی بنێرە: (مجید، ٢٠١٦).

(١٧) ڕێبازا زانستی (المنهج العلمی): ئەو ڕێکە یان شێوازێ خواندەڤەیی – استقرائی- و شێوازێ هەلینجانی – استنباتی- کوم دکەت، ئانکو دناڤبەرا هزر و تێبینیێ و دناڤبەرا پیڤەر و خواندەڤەیێ کوم دکەت. بنێرە: (العزاوي، ٢٠٠٧، ٢٣-٢٤).

(١٨) مەبەستا دەمەلووجی کو ژیانا خۆ ئێخستیە مەترسیێ ژ ئەگەرێ چوونا وی بوویە بۆ چیایێ تور عابدین دەمێ تووشی ڕێکێن سەخت و چیایێن وێ یێ ب ترس و تاری بووین، و ژلایەکی دیڤە سەرەدەریەکا خراب ژلایێ هندەک کەسێن دەڤەرا ناڤبری ل گەل هاتە کرن و بێزاریا خۆ ژ وان پرسیارێن ئاراستەی وی دهاتنە کرن دەربریە ب حوکمێ

وێ چەندێ کو ئەو کەسەکێ موسلمان بوویە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە (الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ٤١١-٤١٨).

([19]) مەلا یەحیا مزووری ل سالا ١٧٧٢ ل گوندێ بالەتە ل ڕۆژهەلاتێ دهوکێ ژدایک بوویە، و ژمالباتەکا ئایینی بوویە، و ل سەردەستێ مامامۆستایێن ئایینی یێن مەزن ل ئامیدی و مووسل و بەغدا خواندیە، و ل سالا ١٨٣٩ ل بەغدا وەغەرا دویماهیێ کریە، بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (يحيى، ١٩٨٦، ١٤٩-١٥٨).

([20]) محەمەد ئەحمەد عەبدولرەحمان یێ بەرنیاس ب مەلا خەتێ ل نیڤا دووێ ژ چەرخێ هەژدێ ل گوندێ خەتێ نێزیک شەقلاوە ژ دایک بوویە، و ل سەردەستێ هژمارەکا ماموستایێن ئایینی خواندیە و پێگەهشتیە، و ب ئێک ژ کەسانێن نێزیکی میری کۆرە دهاتە هژمارتن، و پۆستی شێخ ئەلئیسلام وەرگرتیە، بنێرە: (قەفتان، ١٩٨٥، ٥٦).

([21]) نەشییێن گۆتنیێن دەمەلووجی ل دۆر دانا فەتوایێ پەسەند بکەین، چونکە تا نها ژی هیچ فەتوایەک ب ڤێ ڕەنگی نەهاتیە دیتن، ئانکو پرانیا مێژوونڤیسان نەگەهشتنە هیچ خالەکێ ل دۆر ئەڤی بابەتی، ڕەنگە خەتێ داخوازا ئاشتی و ڕاگرتنا شەری کریبیت و نەڤیابیت خوین بهێتە ڕێژتن، هەروەسا نەیا بەر ئاقلە میرگەهەکا مەزن ب ئەگەرێ فەتوایەکێ هاتبیتە ژناڤبرن، بەلکو هۆکارێن مەزنتر دەربارەی کەفتنا میرگەها سۆران هەبووینە، بنێرە (نەبەز، ٢٠٠٣، ٢٤٧- وما بعدها).

([22]) پوترس میخائیل ماری یێ بەرنیاس بـ(ماری کرمیلی) ل سالا ١٨٦٦ ل بەغدا ژ دایک بوویە، و گۆڤارەک ب ناڤێ (لغة العرب) دەرئێخستیە، وەک ئەندامەک د کۆرێ زانیاریا عەرەبی ل شامێ هاتیە هەلبژاردن، هەروەسا ئەندام بوویە د کۆرێ زانیاریا عەرەبی ل قاهیرە و ل سالا ١٩٤٧ وەغەرا دویماهیێ کریە. (بصري، ١٩٩٤، ٢٦٧-٢٦٨).

([23]) سلێمان داوود سائیغ ل سالا ١٨٨٦ ل مووسل ژدایک بوویە، سەرنڤیسەرێ ڕۆژنامەیا (الموصل)بوویە، و ل سالا ١٩١٤ بوویە ڕێڤەبەرێ ئامادەیا کلدانی، و ل سالا ١٩٢٥وەک ئەندام دنڤیسینا بەشێ مێژوویێ بۆ لیژنا چارەنڤیسا پرسا مووسل بەشداربوویە، و ل سالا ١٩٥٤ بوویە مەتران و وەک جێگرێ پاتریاکا کلدانی هاتیە دامەزراندن، خودانێ چەندین بەرهەمێن ناڤداربوویە مینا (تاريخ الموصل) و (تاريخ الكنيسة الكلدانية) و ل سالا ١٩٦١ وەغەرا دویماهیێ کریە (العلاف، ٢٠٠٧، ٢٦٨-٢٧١).

([24]) بنێرە: (صائغ، ١٩٤٦).

([25]) مێژوونڤیس عەزاوی ل سالا ١٨٩١ ل پاریزگەها دیالا ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٢١ کولیژا ماف ب دویماهی ئینایە، و دەست ب کارێ پارێزەریێ کریە، هەروەسا بوویە ئەندامەکێ کارا ل کۆرێ زانیاریا عیراقێ، عەزاوی دەهان بەرهەم و بەلگەنامە هەبووینە، و ژ دیارترین پەرتووکێن وی ئەوژی: (العشائر العراق) کو چوار بەرگان بخۆڤە دگریت

و پەرتووکا (تاريخ العراق بين احتلالين) کو ژ هەشت بەرگان پێکدهێتن، و ل سالا ١٩٧١ وەغەرا دویماهیێ کریە. (العلاف، ٢٠١١، ١٨٧-١٩٠).

(٢٦) ئیبراهیم ئەدهەم کورێ مستەفا ئەلواعز، ل سالا ١٨٩٣ ل پاریزگەها بابل ژ دایک بوویە، قوناغێن خواندنا خۆ ل قوتابخانەیێن ئایینی و یێن فەرمی ب دویماهی ئینایە، پاشان ل سالا ١٩٢١ کولیژا ماف ل بەغدا ب دویماهی ئینایە، و د دوو خولاندا بوویە نوینەرێ باژێرێ ناڤبری ل جڤاتا دامەزرینەرا عیراقێ و ل ئەیلولا ١٩٤٤ بوویە سەروکێ دادگەها مووسل، واعز دەهان شیعر و پەرتووک و گوتار بەلاڤکرینە، و ل سالا ١٩٥٨ وەغەرا دویماهیێ کریە، بۆ پتر پێزانینان بنێرە (بصري، ١٩٩٤، ٤٨١-٤٨٤).

(٢٧) نڤیسەر و سیاسەتمەدار جەرجیس فەتحوڵلا ل سالا ١٩٢٣ ل مووسل ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٤٤ کولیژا مافناسی ب دویماهی ئینایە و بوویە پارێزەر، سەرنڤێسەرێ چەندین روژنامەیێن عیراقێ بوویە، پشتی کودەتایا بەعسیان ل سالا ١٩٦٣ دهێتە زیندانکرن، و ل سالا ١٩٦٨ ل ژێر گڤاشتنا سەرکردایەتیا شورەشا کوردی دهێتە ئازاد کرن و دگەهیتە شورەشا کوردی (ئەیلولێ ١٩٦١-١٩٧٥)، پشتی خوپانا ١٩٧٥ ل ئیرانێ ئاکنجی دبیت، ل دویڤدا دچیتە وەلاتێ سوید، و ل سالا ٢٠٠٦ وەغەرا دویماهیێ کریە، فەتحوللا خودانێ چەندین بەرهەمێن چاپکری و وەرگیرانێیە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (فتح الله، ٢٠١٢، ١١-١٠١؛ عەزیز، ٢٠٠٢، ٢٨-١٠٠).

(٢٨) ئەدەبنڤیس و شاعیرو روژنامەڤانێ تورک نامق کەمال ل سالا ١٨٤٠ ژدایک بوویە، و ب ئێک ژ پیشەنگێن نەتەوەیا تورکی دهێتە هژمارتن، ل سالا ١٨٨٨ ل گزیرتا کریت وەغەرا دویماهیێ کریە، بۆ پتر پێزانینان ل دۆر کەسایەتیا نامق کەمالی بنێرە: (بهاء الدين، ١٩٦٥، ٢٤-٣٨).

(٢٩) مێژوونڤیس عیراقی ئیبراهیم خەلیل ئەحمەد یێ بەرنیاس ب (ئیبراهیم ئەلعەلاف) ل سالا ١٩٤٥ ل مووسل ژ دایک بوویە، ژ بەشێ مێژوویێ ل کولیژا پەروەردە ل زانکویا بەغدا دەرچوویە و هەر ل هەمان زانکۆ هەردوو باوەرنامەیێن بلند ماستەر و دکتورا بدەستڤەئینانە، و دناڤبەرا سالێن ١٩٨٠- ١٩٩٥ بوویە سەروکێ بەشێ مێژوو ل کۆلیژا پەروەردە ل زاکۆیا مووسل ، عەلاف دەهان پەرتووک و ڤەکۆلین و گۆتار بەلاڤکرینە، و سەرپەرشتیاری ل سەر دەهان نامە وتێزێن ماستەر و دکتواریێ کرینە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (الجبوري، ٢٠١٨).

(٣٠) خەلیل عەلی موراد مەندەلاوی، ل سالا ١٩٥٠ ل باژێرێ کەرکووکێ ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٧٣ باوەرنامەیا بەکالورویوسی دبیاڤێ مێژوویێدا ل کولیژا ئادابێ ل زانکۆیا بەغداد ب دەستڤەئینایە، هەر ل هەمان کولیژە ل سالا ١٩٧٦ باوەرناما ماستەرێ ب دەستڤە ئینایە، ل دویڤدا ل ١٩٧٩ بوویە خودانێ باوەرناما دکتورایێ، و دناڤبەرا سالێن (١٩٧٩-١٩٨٥) ل زانکۆیا بەسرە دەست ب وانەگۆتنێ کریە و لدویڤدا بۆ زانکۆیا مووسڵ

هاتیە ڤەگۆهاستن و ل سالا ١٩٩٠ پلا پروفیسوریێ بدەستڤە ئینایە، پاشان ل سالا ٢٠١٠ بۆ زانکۆیا سەلاحەدین دهێتە ڤەگوهاستن تا خانەنشینا وی ل سالا ٢٠٢٠، دکتور خەلیل خودانێ چەندین بەرهەمێن نڤێسییە، و بەشداری د چەندین کۆنفراسێن زانستی و کۆربەندان کریە، زێدەباری وێ چەندێ سەرپەرشتی ل سەر سەدان نامە و تێزێن دکتوراییێ کریە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (احمد، ٢٠٢١).

([٣١]) عەبدولفەتاح عەلی یەحیا بوتانی ل سالا ١٩٥٠ ل گۆندێ گردەپان سەر ب ناحیا بەردەرەش ژ دایک بوویە، دەرچوویێ بەشێ مێژوویێ بوویە ل کولیژا ئاداب ل زانکویا مووسل، و دناڤبەرا ١٩٩٠ - ١٩٩٥ هەردوو باوەرنامەیێن ماستەر و دکتورا ل زانکۆیا مووسل بدەستڤەئینانە، ل سالا ١٩٩٥ پەیوەندی ب زانکۆیا دهۆک کریە و د ماوێ (١٩٩٦-٢٠٠٢) بوویە راگری کولیژا ئادابێ و ل ٢٠١٥ وەک سەروکێ ئەکادیمیا کوردی هاتیە هەلبژاردن و تا نها ل سەر کارێ خۆ یێ بەردەوامە، بوتانی زێدەتر ژ (٣٥) بەرهەمێن پەرتووک دەربارەی کوردستان و عیراقێ بەلاڤکرینە، و پتر ژ (٤٥٠) گۆتار و ڤەکۆلین بەلاڤکرینە، و سەرپەرشتیاری ل سەر دەهان نامە و تێزێن ماستەر و دکتورایێ کریە، دیسان بەشداری چەندین کونگرە و کۆنفرانسێن زانستی ل ناڤخۆ و دەرڤەی کوردستانێ کریە. (جمال بابان، اعلام الکرد، ٢٠١٢، اربیل، ص٢٩٧-٢٩٩؛ دیدار ل گەل بۆتانی، ٢٠٢٢/٧/٢).

([٣٢]) ئەڤە ژبلی پەیوەندیێن وی یێن رەوشەنبیری ل گەل نڤیسەر و مێژوونڤیسێن هەڤچەرخی وی مینا: عەباس عەزاوی، عەبدولرەزاق ئەلحەسەنی، سەعید دیوەجی، سلێمان سائیغ، جەرجیس فەتحوللا و چەندین کەسایەتیێن دیتر، (الدملوجي، ط٢، ١٩٩٩).

([٣٣]) مێژوونڤیس سیار جەمیل ل سالا ١٩٥٢ ل مووسل ژ دایک بوویە، ، و ل سالا ١٩٧٤ ل بەشێ مێژوو ل کولیژا ئادابێ زانکۆیا مووسل دەرچوویە، و ل سالا ١٩٨٢ باوەرنامەیا دکتورایی د بیاڤێ فەلسەفێدا ل زانکۆیا سانت ئەندروس ل وەلاتێ ئیسکوتلەندا بدەست ڤەئینایە، و ل وەلاتێن ئوردن و قەتەر وانە گوتینە، و ل چەندین وەلاتێن عەرەبی و ئەورووپی بەشداری کۆنفرانسێن زانستی بوویە، و ب دەهان پەرتووک و گۆتار و ڤەکۆلین بەلاڤکرینە. (الطالب، ٢٠٠٨، ٢٣٦).

لیستا ژێدەران:

ئێك: نامەیێن ماستەرێ

- احمد، يونس عبدال (٢٠٢١)، خليل علي مراد و اسهاماته في التدوين التاريخي، رسالة ماجستير، كلية الاداب – جامعة الموصل، ٢٠٢١.
- الازيرجاوي، عباس علي جمعة (٢٠١٤)، عبدالله الدملوجي و دوره السياسي و الثقافي و الاجتماعي حتى عام ١٩٥٨، رسالة ماجستير، جامعة واسط – كلية التربية.
- الجبوري، احمد هادي حسين (٢٠١٨)، ابراهيم خليل العلاف واسهاماته في الكتابة التاريخية المعاصرة، رسالة ماجستير، جامعة سامراء – كلية التربية.
- مجيد، نوشيروان محمد (٢٠١٦)، منهج الكتابة التاريخية عند المؤرخ عماد عبدالسلام رؤوف، رسالة ماجستير، جامعة صلاح الدين، اربيل.

دوو: سالنامە

- موصل ولايت جليله سنه مخصوص سالنامەدر، دفعه ٢، ١٣١٠هـ .
- ـــــــــــــــــــــ، دفعه ٣، ١٣١٢هـ .
- ـــــــــــــــــــــ، دفعة ٤، ١٣٣٠هـ .

سێ: بەلگەنامە

- (BOA,DH,MKT,D.no:844,G.no:41-1
- دار الكتب و الوثائق، البلاط الملكي، اقتراح المفتش صديق افندي الدملوجي حول توسيع صلاحية المجلس العلمي، رقم التصنيف: ٣٢١٦/٤٤٢، ٥/١، ١٩٢٣.

چار: پەرتووك ب زمانێ عەرەبی

- احمد، ابراهيم خليل (الدكتور)، (١٩٨٢)، نشأة الصحافة العربية في الموصل، الموصل.
- البوتاني، عبدالفتاح علي، (٢٠١٧)، صفحات من تاريخ الموصلية، اربيل.
- الدملوجي، صديق، (١٩٥٢)، امارة بهدينان الكردية او العمادية، الموصل.
- ـــــــــــــــــــــ (١٩٥٢-١٩٥٣)، مدحت باشا، بغداد.
- ـــــــــــــــــــــ (١٩٥٤)، الانقاض، الموصل.
- ـــــــــــــــــــــ (١٩٩٩)، امارة بهدينان الكردية او العمادية، ط٢، اربيل.
- ـــــــــــــــــــــ (٢٠١٠)، اليزيدية، ط٢.
- الطالب، عمر محمد (٢٠٠٨)، موسوعة اعلام الموصل في القرن العشرين، الموصل.
- العزاوي، رحيم يونس كرو (٢٠٠٧)، منهج البحث العلمي، عمان.
- العلاف، ابراهيم خليل (الدكتور)، (٢٠١١)، موسوعة المؤرخين العراقيين المعاصرين، ج١، الموصل.
- ـــــــــ (٢٠٠٧)، تاريخ الموصل الحديث دراسات و مقالات، الموصل.

- المعجم الوسيط (٢٠٠٨)، ط٤، القاهرة.
- الوردي، علي (٢٠٠٨)، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، ج٣، بغداد.
- استارجيان، (٢٠٠٤)، مذكرات دكتور استارجيان ١٨٨٥-١٩٨٠، ت: كاريكين وارتانيان، تعليق: سهيل بطرس قاشا، لبنان.
- -بابان جمال، (١٩٨٩)، اصول أسماء المدن و المواقع العراقية، ج١، بغداد.
- ---------، (٢٠١٢)، اعلام الكرد، ج٢، ط٢، اربيل.
- بصري، مير، (٢٠٠٤)، أعلام السياسة في العراق الحديث، ج٢، لندن.
- --------، (١٩٩٤)، اعلام الادب في العراق الحديث، ج١، تقديم: جليل العطية، لندن.
- رؤوف، عماد عبدالسلام (الدكتور) (٢٠٢٠)، مراكز الادارة و الاسر الحاكمة في العراق في القرون المتأخرة، ط٢، اربيل.
- علي، علي شاكر (٢٠١١)، ولاية الموصل العثمانية قي القرن السادس عشر، دراسة سياسية، ادارية، اقتصادية، عمان.
- فتح الله، جرجيس (٢٠١٢)، رجال و وقائع في الميزان، اربيل.
- الدملوجي، توفيق سعيد، (٢٠٠٠)، العقيد توفيق سعيد الدملوجى و الذكريات، عمان – الاردن.
- لوغوف، جاك، (٢٠١٧)، التاريخ و الذاكرة: ترجمه عن الانكليزية: جمال شخيد، بيروت.
- نەبەز، جمال (٢٠٠٣)، الامير الكردي مير محمد الرواندزي الملقب ب" ميرى كوره"، ترجمة: فخري سلاحشور، ط٢، اربيل.
- وحيدالدين بهاء الدين، اعلام من الادب التركي، ١٩٦٥، بغداد.
- وهب، محمد يونس (١٩٦٧)، تاريخ تلعفر قديما و حديثا، ج١، الموصل.

پێنجەم: پەرتووك ب زمانێ كوردى

- عەزیز، حوسێن محەمەد، خولانەوە لە بازنەیەكی بۆشدا، چاپ٢، سلێمانی.
- قەفتان، كاویس (١٩٨٥)، چەند لێكۆڵینەوەیەک لە مێژووی بابان سۆران بۆتان، پێشەكی: كەمال مەزهەر ئەحمەد، بەغدا.
- عومەر، سەروەر عەبدولرەحمان (دكتۆر) (٢٠١٩)، ڕێبازی لێكۆڵینەوەی مێژوویی، سلێمانی.
- غەفوور، عەبدوڵلا (٢٠١٩)، فەرهەنگی جوگرافیایی دهۆک، هەولێر.

شەشەم: گۆتار و ڤەكۆلین ب هەردوو زمانێن عەرەبی و كوردی

-البوتانی، عبدالفتاح على (الدكتور)، صديق الدملوجى و هولاكو خان، مەتین"گۆڤار"، هژمار(١٣٢)، دهوک، كانوونا دووێ.
- الجميل، سيار (الدكتور) (٢٠٢٢)، المؤرخ صديق الدملوجي ١٨٨٠- ١٩٥٨ اول من بحث التاريخ الانثربولوجي في كتابه الموسوعي عن "اليزيدية" گۆتار د مالپەرێ وی یێ فەرمی د فەیسبووكی دا، ٤ تموز.

- الدملوجي، صديق (١٣٢٩هـ)، داخلية ناظري طلعت بک حضرتلرينة ـ اضيق مكتوب النجاح "جريدة"، نومرو(١١)، ١٢صفر
---------------، في علم التاريخ، النجاح "جريدة"، نومرو(١٢)، ١٨ صفر، الموصل
---------------، (١٩٤٦)، الكردينال اوجين تسران، الجزيرة"مجلة"، العدد(٣)، ١ تموز. الموصل
- الروافد، العدد(١١)، ٢اب ١٩٤٩.
- الصائغ، سليمان، (١٩٤٦)، ايضاح على مقال"لمؤرخ فاضل"، الجزيرة"مجلة"، العدد(٦)، ١ ايلول، الموصل.
- الغلامي، عبدالمنعم، (١٩٥٢/٧/١١)، من اسر الموصل العريقة ال الدملوجي، صدى الاحرار "جريدة"، الموصل، العدد(١٦٧).
- الواعظ، ابراهيم، (١٩٥٨)، الرائد "جريدة"، الموصل، العدد(٤)، ٧ حزيران.
- فتح الله، جرجيس، (١٩٥٨)، صديقي الراحل، الرائد، "الجريدة" العدد(٢)،٢٤ ايار.-
موراد، خەلیل عەلی (دکتۆر)، (٢٠١٧)، کارگێریا ئوسمانی ل دهوکێ ١٨٤٢-١٩١٨، ئینسکلوپیدیا پاریزگەها دهوکێ، ب٣، دهۆک.
- يحيى، عبدالفتاح علي (١٩٨٦)، ملا يحيى المزوري وسقوط امارة بهدينان، كاروان "گۆڤار"، هەولێر، ژمارە(٤١)، شوبات.
---------------، نيساني (١٩٨٩)، صديق الدملوجي ١٨٨٠-١٩٥٨ دراسة في حياته وكتاباته التأريخية، القسم االثانى، كاروان"گۆڤار"، هەولێر، ژمارە (٧٤)، سالی حەوتەم.
---------------، (١٩٨٩)، صديق الدملوجي ١٨٨٠-١٩٥٨ دراسة في حياته وكتاباته التأريخية، القسم الاول، كاروان"گۆڤار"، هەولێر، ژمارە (٧٣)، سالی حەوتەم.

حەفتەم: دیدار

-دیدار ل گەل دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، رێککەفتی ٢٠٢٢/١/٢٣؛ ٢٠٢٢/٥/٣.
-دیدار ل گەل دکتۆر سیار جەمیل ب رییا تۆرێن پەیوەندیێن جڤاکی، رێککەفتی١/٢٥/ ٢٠٢٢؛ ٤ /٧/ ٢٠٢٢ .
-دیدار ل گەل محەمەد تەوفیق فەخری ب رییا تۆرێن پەیوەندیێن جڤاکی، رێککەفتی ٢٠٢٢/١/٥ .
-دیدار ل گەل دکتۆر ئیبراهیم عەلاف ب رییا تۆرێن پەیوەندیێن جڤاکی، رێککەفتی ٢٠٢٢/٦/٢٨.
- دیدار ل گەل دکتۆر خەلیل عەلی موراد ب رێیا تۆرێن پەیوەندیێن جڤاکی، رێککەفتی ٢٠٢٢/٩/٥.
- دیدار ل گەل سەباح سەدیق دەمەلووجی ب رێیا تۆرێن پەیوەندیێن جڤاکی، رێککەفتی ٣/١٥؛ ١١/٤/ ٢٠٢٢.

الملخص

صديق الدملوجي ١٨٨٠–١٩٥٨
حياته و منهجه في كتابة التاريخ

يعد الباحث و الاداري صديق الدملوجي من الكتاب البارزين الذين قدموا خدمات جيدة لتاريخ العراق بصورة عامة و تاريخ الكورد و كوردستان بصورة خاصة و تعد كتاباته التأريخية ذات أهمية كونه عاصر الوقائع التاريخية التي كتب عنها، ولان كتاباته عن الكورد قد اغضبت غير الموضوعيين من القوميين العرب، فقد ظل هو و كتاباته بعيدا عن البحث، و كان هذا احد اسباب الكتابة عنه و عن منهجه في كتابة التاريخ.

هذه الدراسة محاولة للبحث في سيرة الدملوجي الاداري و الكاتب و الصحفي و المؤرخ و مواقفه من الدولة العثمانية و من بعدها الاحتلال البريطاني للعراق، بالاستناد على اهم مؤلفاته التاريخية و الوقوف على اهميتها و على الافكار و التحليلات التي تضمنتها.

الكلمات الدالة: (صديق الدملوجي، كورد، ايزيدي، عثمانية، بهدينان)

Abstract

Siddiq Al-Damluji (1880 – 1958) :
His life and method of writing history

Siddiq Al – Damluji is a well-known writer, intellectual and administrative personality in contemporary Iraq. Al-Damluji's books and articles provided a great service to the history of Iraq in general and the history of the Kurds and Kurdistan in particular. The importance of his writings is due to the fact that he was a witness to the historical events he wrote about, but it seems that his writings about the Kurds did not satisfy the hardline Arab nationalists. Al-Damluji and his writings remained far from research, this was one of the reasons to write this research about him and his method of writing history.

This research is an attempt to shed light on Siddiq Ai-Damluji's life as an administrator, historian, a journalist, and his attitudes towards the Ottoman state and the British Occupation of Iraq. This research relied on Al-Damluji's main historical writings with a reference to its importance, and the main ideas and analyses it contained.

Key words:(Siddiq Al-Damluji, Kurd,Yazidi, Ottoman, Bahdinan)